

Dr. SZÁNTÓ IMRE tanszékvezető főiskolai tanár:

A KATOLIKUS NÉPOKTATÁS HELYZETE HEVES MEGYÉBEN A VISITATIO CANONICÁK TÜKRÉBEN

1750—1850

ELŐSZÓ

Tanulmányunkban a dolgozó nép legnagyobb tömegeit érintő iskolatípus, a falusi elemi iskolák, illetőleg a katolikus népoktatás helyzetével kívánunk foglalkozni Heves megyében a feudalizmus utolsó századában. A megye falusi elemi iskoláinak történeti feldolgozása a jelzett időszakban — és utána is egészen napjainkig — igen fontos feladata marxista helytörténetírásunknak. A klerikális és polgári helytörténetírás ugyanis dicshimnuszokat zengett arról, hogy mi mindent köszönhet Eger és Heves megye »nagy« püspökeinek, többek között a közoktatás területén is.

Montedégói Albert Ferenc írja »Heves és Külső Szolnok törvényesen egyesült vármegyéknek leírása« című 1868-ban Egerben megjelent munkájában: ».... Az egri főpásztorok és az egri főegyház-megyei papság az oktatást elősegélő intézetek alapításában elhervadhatatlan érdemeket szerze magának. Megemlítsem-e Foglár György néhai egri kanonokot, ki Egerben jogtudományi tanszéket alapított, mely alapítvány az 1741-dik évi országgyűlésen 44. t. cikk alatt a törvénykönyvbe is be lévén iktatva, gróf Barkóczy Ferenc püspököt, ki Egerben a jogiskolát a hit- és bölcsészettani osztályokkal megszorította s az úgy kiegészített tanintézetet 1754-ben megnyitotta, vagy a halhatatlan emlékű s nagy nevű gróf Eszterházy Károly egri püspököt s püspökségének jóvedelmeit a többek közt arra fordítá, hogy 2 millió forintnyi költséggel a tudománynak palotát épített Egerben, mely a leggyönyörűbb tanépület nemcsak a hazában, hanem az egész ausztriai birodalomban, vagy mutassak b. Pyrker J. László patriarka érsekre, ki az egri tanintézeteket a falusi tanítóképezdével s rajziskolával szaporítá...«

Nekünk azonban tisztán kell látnunk, hogy az egri egyháznagyok leginkább csak a felsőbb oktatás ügyét karolták fel. A népoktatás ügyét Pyrker érseksége idejéig, 1827-ig nem részesítették abban a figyelemben, amelyet az megérdemelt volna. Nem véletlen, hogy a Heves megyei falusi elemi iskolák, a katolikus népoktatás helyzetéről ezideig semmiféle publikáció nem jelent meg; a gazdag iskolatörténeti anyagot

tartalmazó egyházlátogatási jegyzőkönyvek kiaknázatlanul heverték az egri érseki levéltárban. Bizonyára azért nem akadt ezideig feldolgozójuk, mert a falusi elemi iskolák nagyfokú elhanyagoltsága nem tanúsított volna olyan fényes az egri egyháznagyok »kultúrmissziójáról«, mint a remekbeszabott Lyceum.

Közvetlenül az 1868-ban megszületett népiskolai törvény életbe léptetése után, 1872/73-ban, Heves és Külső-Szolnok megyében találunk összesen 300 elemi iskolát, 378 osztályt és 375 tantermet. A 300 iskola közül róm. kat. hitfelekezeti iskola: 198 (66,0%), református 50 (16,7%), evangélikus: 2 (0,6%), izraelita: 36 (12,0%) és községi: 14 (4,7%) [1]. Ha az erősen protestáns külső-szolnoki részt leszámítjuk, akkor az iskoláknak mintegy 80 %-a róm. kat. hitfelekezeti volt.

Hány lakosra esett egy iskola 1872/73-ban?

Járás	r. katolikus	református i s k o l a	evangélikus	izraelita	községi
Tarna j.	1 409 0	824,5	—	390,9	19.459,0
Gyöngyösi j.	1.309,2	—	—	1.490,5	15.348,75
Máttra j.	888,5	—	—	357,5	—
Tiszai j.	1.477,1	1.438,1	763,5	230,7	29.875,4
Egész kerületben:	1.284,9	1.388,4	978,5	356,7	24.188,4

Hány tanköteles esett egy iskolára s egy osztályra?

Tarna járásban	egy iskolára	129,0	egy osztályra	101,3 gyermek
Gyöngyösi j.	egy iskolára	131,9	egy osztályra	92,9 gyermek
Máttra j.	egy iskolára	83,7	egy osztályra	83,7 gyermek
Tiszai j.	egy iskolára	152,0	egy osztályra	105,6 gyermek
Egész kerületben	egy iskolára	133,0	egy osztályra	105,6 gyermek

Az egész tankerületben tehát a fenti táblázat szerint 1.284,9 lakosra jutott egy r. kat. iskola; egy iskolára esett 133, s egy osztályra 105,6 gyermek. Nem éppen felemelő kultúrkép! Ha az 1868. évi népiskolai törvénynek azt a rendeletét mindenütt teljesíteni akarták volna, hogy egy-egy osztályra s egy tanítóra 80 gyermeknél több ne jusson, — akkor még újabb 132 új iskolát vagy osztályt kellett volna nyitani, s ugyanannyi tanítót alkalmazni. Bartakovics Béla egri érsek a r. kat. hitfelekezeti iskoláknál egyelőre úgy próbálta áthidalni a nehézségeket, hogy elrendelte: az olyan községekben, amelyekben a meglévő iskolák a nagylétszámú tanköteles gyermekeket nem tudják befogadni, a tankötelesek fele a délelőtti, a másik fele pedig a délutáni órákban járjon iskolába és nyerjen oktatást.

A kettős vármegye 107 pusztája közül 33 volt olyan, ahol a tanköteles gyermekek száma elérte vagy túlhaladta a 30-at, s egyszersmind az iskolával ellátott szomszédos községtől fél mérföldnél távolabb esett. Ezeket a pusztákat a népiskolai törvény rendeletének értelmében elemi iskolával kellett ellátni. Mivel azonban 1872/73-ban csak 12 pusztán létezett iskola, 21 pusztára volt még a tankerületben, ahol sürgősen iskolát kellett felállítani.

A legtöbb községben a tényleg beírt gyermekek is alig látogatták az iskolát. Az alábbi táblázaton szemlélhetjük, hogy a tankerület egyes járásaiban az iskolaköteles gyermekeknek hány százalékát sikerült beiskoláznia 1872/73-ban: [2].

Járás	a fiúk	a leányok
Tarna járás	81,04%	76,78%
Gyöngyösi járás	75,73%	68,48%
Mátra járás	78,62%	76,48%
Tiszai járás	68,73%	60,32%

Ha ilyen elhanyagolt volt a népoktatás helyzete Heves megyében az 1868. évi népiskolai törvény életbeléptetése idején, még inkább elszomorító lesz az a kép, amelyet a feudalizmus utolsó száz esztendejének falusi népoktatási viszonyairól fogunk kapni. Ezek a száraz statisztikai adatokon alapuló tények eloszlatják azokat a hamis legendákat, amelyek az egyház »kulturmissziójával« kapcsolatban még napjainkban is élnek és hatnak. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek tesznek bizonyosságot arról, hogy az egri főpapság, mint a feudalizmus szilárd támasza, a nevelőmunkában rejlő hatalmat nem a dolgozó nép érdekében használta fel, hanem döntő mértékben annak érdekében, hogy a feudális uralkodóosztály számára biztosítsa a műveltség monopóliumát. Ugyanekkor elhanyagolta a falusi népoktatás ügyét, vagy legalább is nem tette meg azt, amit módjában lett volna megtennie hatalmas gazdagságával. S amit tett, azt is csupán azért cselekedte, hogy a Habsburg uralkodóháznak és az uralkodóosztálynak engedelmes, a gyarmati és feudális kizsákmányolásba alázatatosan belenyugvó, buzgó híveket neveljen.

Heves vármegye mintegy 350 éven keresztül Külső-Szolnok megyével egyesítve szerepelt. A tiszántúli szolnoki részeket az 1569. évi országgyűlésen hozott LII. tc. által csatolták Heves megyéhez. Heves vármegye csak 1876-ban alakult a tiszántúli szolnoki részekről külön vármegyévé. Ekkor változtatták meg a korábbi járási beosztást is. Az 1876. évi 33. tc. alapján Heves és Külső-Szolnok egyesített vármegyéket szétválasztották; a két rész között a Tisza lett a választóvonal, úgy azonban, hogy az Eger—Füred—debreceni közlekedési irányban hat tiszántúli község (Tiszafüred, Nagyivány, Tiszaörs, Tiszaigar, Tiszaörvény és Tiszaszöllős) Heves megye kiegészítő részévé maradt. A tiszántúli rész az említett községek kivételével, a Jász-Kunság egyes részeivel egyesítve, Szolnok székhellyel Jász-Nagykun-Szolnok vármegye néven külön vármegyévé alakult. Más irányban Heves vármegye határai érintetlenül maradtak [3].

Mivel a Heves megyei falusi népoktatás XVIII. századi és a XIX. század első felére vonatkozó legfontosabb forrásanyagát képező egyházlátogatási jegyzőkönyvek Heves és Külső-Szolnok egyesített vármegyék egész területére kiterjednek, ennél fogva tanulmányunkban a Heves megyére történő szétválasztását az 1876. évi rendezés alapján végeztük el. Az 1876. évi szétválasztás alkalmával rögzített megye-

határok keretében vizsgáljuk a Heves megyei falusi népoktatás helyzetét az egri, gyöngyösi, hevesi, pétervásárai és a tiszafüredi járások területén.

I.

A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében Mária Terézia korában

A török idők Heves megye falvainak egyharmadát elseperték a föld felszínéről. A megye jobbágynépessége 1570 körül mintegy 6.000 családot számlált, 1715-ben viszont nem találunk többet 2.600 családnál. Ez a harmadára csökkent népesség is egyenlőtlenül oszlott el a megye területén. Majdnem teljesen elnéptelenedett a hevesi és egri járás, mintegy 50%-os pusztítás érte a tiszafüredi és gyöngyösi járást, a falvak egyötöde vált pusztává a pétervásárai járásban. A hatvani járás aránylag a legkevesebb veszteséget szenvedte. A szatmári béke idején Heves megyének alig volt több a népessége 15.000-nél [4].

Már a török kiűzése után megindult Heves megyében is a jobbágyok spontán vándorlása, hogy új helyükön a réginel kedvezőbb életkörülményeket biztosítsanak maguknak. Az 1687—1734-ig terjedő időszakban igen erős belső vándorlás, fluktuáció mutatkozott a gyér népességű vagy lakatlan alföldi pusztaságokon, mert a jövevények még válogathattak az elhelyezkedési lehetőségek között. Telekre nem ültek, állandó lakhelyet nem építettek maguknak. A földesúrhoz ekkor még igen laza kapcsolatok fűzték őket. A vándorló parasztok tipikus földhasználati formája a szabad foglалás volt. Mivel nagy munkaerőhiány mutatkozott, a földesúr és a vármegye néhány évre adómentességet engedélyezett a parasztoknak, ideiglenesen csökkentette a feudális terheket.

Az elpusztult tiszai részek 1730—40 között már eléggé benépesültek; a lakosság most már Heves megyéből kezdett tovább vándorolni Békés és Csongrád megyék területére. Most aztán a földesurak és a vármegye olyan rendelkezéseket hoztak, amelyek szigorúan tiltották az illegális jobbágyszökéseket. A XVIII. század 30-as éveiben nagy vonalakban kialakultak megyénkben az egyes települési területek. A szökött magyar paraszt a pásztorkodásra alkalmas tiszai síkságon vert gyökeret, ahol megélhetésének legfőbb forrása a külterjes állattartás lett. Másrészt beállt a hevesi és gyöngyösi járás uradalmi falvaiban cselédszolgálatra. A szlovákok a Mátra déli és nyugati lábainál elterülő szőlőhegyeket özönlötték el, a XVIII. század második felében pedig benépesítették az akkor létesített hutákat. »Ennek eredményeként a megye síkvidéki délkeleti és déli részein kifejezetten magyar települési terület, a Mátraalján és a Mátra belsejében pedig szlovák települési terület alakult ki.« [5].

A jobbágyköltözködés szabályozása tárgyában kiadott 1734. évi uralkodói rendelet az adóalap fluktuációjának megakadályozása érdekében gyakorlatilag megszüntette a jobbágyszökést, s lezárta a spontán

jobbágyvándorlás korát. Az önkéntes település, vándorlás és szökés helyébe a szervezett földesúri, főleg a nagybirtokos által végrehajtott telepítés lépett. A spontán jobbágyvándorlás és a telepítések, továbbá a természetes szaporodás eredményeképpen Heves megye lakosságának a száma 1715—1786-ig 15.000-ről 132.000-ra emelkedett. A török előtti színmagyar megye területén szlovák és német anyanyelvű települések keletkeztek [6].

A Rákóczi-szabadságharc elbukása után a parasztságra egyfelől a gyarmattartó állam, másfelől a megnövekedett igényekkel fellépő földesurak raktak újabb és újabb terheket. Az ellenálló parasztságot az államhatalom fegyveres ereje és a vallás ideológiai fegyvere szorította engedelmességre. A kizsákmányolást a katolikus egyház tanításával igazolták és szentesítették. A katolikus egyház azzal a funkciójával, hogy az engedetlenkedő parasztságot megnyugvásra, türelemre, s a felsőbbiség iránti engedelmességre szorította, az uralkodó ház és az uralkodóosztály hű kiszolgálójának bizonyult. Az államhatalom határozott iskolapolitika hiányában általában a katolicizmus támogatásában és a protestantizmus korlátozásában fejtette ki »iskolapolitikáját«, de az oktatás kérdéseivel behatóbban nem foglalkozott. Az oktatásügyet a katolikus egyház tartotta kezében, s a falusi népoktatással is — mint látni fogjuk — azt a célt igyekezett szolgálni, hogy a vallásnak buzgó híveket neveljen [7].

A feudális rendszerrel egybeforrott, vagyonát és befolyását féltő katolikus egyház készséggel sietett az elnyomó Habsburg-uralkodóház segítségére a protestánsok üldözésében is. Gróf Erdődy Gábor egri püspök 1721-ben megjelent könyvében világosan kifejtette, hogy miért veszedelmes a protestánsok »politikai megbízhatatlansága« az uralkodóra nézve. Könyvében a protestánsokat nyílt ellenségnek állítja be. Ismeretes a magyarországi protestantizmusnak a nemzeti függetlenségi küzdelmekben korábban játszott szerepe. A Rákóczi-szabadságharc bukása után Bécs ugyan nem félt már a protestáns nemesek nyílt szembeszegülésétől, de annál jobban tartott a Rákóczi-hagyományokat híven őrző protestáns paraszttömegektől. Nem tarthatjuk tehát véletlennek, hogy a vallásüldözés elsősorban a parasztságot sújtotta.

Az 1731. évi Carolina Resolutio a protestáns egyházi életet nagymértékben a katolikus egyház felügyelete alá helyezte. Mivel a protestáns vallásszabadságért folytatott küzdelem — főleg a XVIII. században — egyet jelentett az idegen uralom elleni harccal, a protestánsok csak »tolleráltattak«, megtűrtnek tekintették őket, politikailag megbízhatatlannak számítottak. Gróf Erdődy Gábor egri püspök inkább akarta az országot szegénynek és katolikusnak, mint gazdagnak és bálhít (a protestantizmus — Sz. I.) által fertőzöttnek [8].

Heves megyében a török időkben az egész Tisza-táj protestánsná lett. A Kassára menekült egri püspökség nem tudta katolikus papokkal ellátni az elpusztult plébániákat. A török kiűzése után megindult jobbágyvándorlás ugyancsak kálvinistákkal árasztotta el a Tisza-vidéket. Az 1733. évi plébániaösszeírás beszámol arról, hogy a táj valamennyi templomát kálvinisták építették fel a romokból, s valamennyi egyház-

ban református lelkészek találhatók, a lakosság túlnyomó része is református (Poroszló, Kisköre, Sarud, Tiszafüred, Tiszanána, Tiszaörs stb.). A Tiszavidék rekatolizálását Erdődy Gábor egri püspök (1715–1745) tűzzel-vassal folytatta. A protestánsok visszatérítésének »módszerei« közül nála is megtalálhatjuk az erőszakos templomfoglalásokat. Elűzte, földönfutóvá tette a lelkészeket, elkergette, áttelepítette, elvándorlásra kényszerítette az áttérést megtagadó protesáns jobbágyokat [9].

Ezenkívül megmutatkozott a protestánsok állandó mellőzése, háttérbeszorítása, korlátozása az egri püspökök iskolapolitikájában is. Erre vonatkozólag igen sokatmondó Pyrker érseknek 1828 Szent György-hava 9-én kelt körlevele, amelyben többek között ezeket írja: »... Számos öröm tárgyak között, melyeket nékem az Egri Megye mint kedves Jegyesem, kormányja át-vételével nyújtott, nem utolsó vala az: hogy noha sok nyomai mutatkoznának még Hazánk ama szerencsétlen századjainak, melyekben Eger Fő-Pásztori a Tanácsnoki Káptalannal együtt székekből számúzve, a reájok bízott nyáját tévelygésre hagyni kéntelenítettek; mindazonáltal halhatatlan emlékezetű Elődeim és mellettek serénykedő Káptalan buzgó adakozásai által a Keresztény Katolika Hit olly gyámokra talált, mellyel által annak virágzata s terjedése valamint eddig, úgy ezentúl is biztosíttatik. Hogy egyebet ne említsek, ki nem látja egy pár Érseki Elődím buzgóságának világos nyomait, kik a *Katolika hitnek, más hitűek között fentartása és terjedése tekintetéből számos iskolákat, s azokba Tanítókat állítottak? kiknek vigyázások, s oktatások által elébb olly gyakor hittül szakadások száma szembetűnőleg kevésbre vétetvén...*« [10].

A katolikus egyház és az uralkodóosztály a falusi elemi iskoláztatással csupán azt kívánta biztosítani, hogy a vallásnak buzgó híveket neveljen. Az iskoláztatás célja ebből kifolyólag elsősorban és döntő mértékben a vallásos nevelés és csak alárendelten bizonyos világi műveltség nyújtása. »Amiben a parasztot szellemi téren részeltetni hajlandó, nem több, mint elkeseredés-tompító, mozgolódás-leszerelő lelki mákony.« [11]. A katolikus egyház azt igyekezett elérni, hogy a jobbágy anyagi és szellemi igénytelenségben morzsolja le nehéz napjait, s majd a túlvilági üdvösség kárpótolni fogja minden földi nyomorúságért. Nyugodtan vonatkoztathatjuk ide is Horárik Jánosnak az 1840-es években írt sorait: [12].

»... A nép a jómódúak minden boldogságának forrása... A szegény nép fizet földesurának készpénzzel, fizet testével, fizet idejével; adózik és dolgozik a megyének; fizet és dolgozik a községnek; fizet és dolgozik a papnak; adózik és dolgozik az országnak; fizet és szolgál a királynak; táplálja a katonaságot és fizeti a zsoldját; a nemesre ruházza minden polgári és számos emberi jogát, ugyancsak a nemesség javára lemond minden méltóságról, minden hivatalról, előnyről és előjogról; eszét és akaratát átruházza a papságra: fiai vérével adózik a szoldateszkának és így önmaga örökösét saját szolgaságán és védelmezi urainak hatalmát önmaga felett és önmaga ellen. A nép, a buta, jó nép vágja ki erdeinket, készíti el kenyerünket és ruháinkat, építi házainkat, melegíti szobáinkat, ő izzadja ki a gazdagok fény-

üzését, röviden: feláldozza magát a közösség jólétéért. És mindenekért mi a fizetsége? Rongyokba burkolózik, éhezik és szomjazik, gyakran az állatok mellett hál, és mert mindenki felette áll: *mindenki, mint valami nem emberi lényt, meglovagolja, kiszipolyozza, lenyírja, lenyúzza és a végén, hogy meg ne örüljön — az éggel és a halál utáni boldogsággal vigasztalják...*»

Már a paraszt anyagi- és munkaerejének nagymértékű kizsákmányolása is lehetetlenné tette a magasabb kulturális igények kielégítését. Másrészt a paraszt sem érezte magáénak az iskolát, s a helyett, hogy a gyakorlati hasznot alig adó iskolába küldte volna gyermekeit, inkább a mezei munkára fogta őket. Ilyen körülmények között nem csodálkozhatunk azon, hogy a Heves megyei falusi lakosság kulturális életszínvonala igen alacsony volt Mária Terézia korában, s egyáltalán a feudalizmus rendszerében. A magasabb kultúra forrásai elől elzárták a jobbágynépet; a műveltség monopóliumát az uralkodóosztály a maga számára tartotta fenn.

E korszak viszonyainak és iskolapolitikájának levéltári anyagon épülő, részletes feldolgozását nyújtja Fináczy Ernő, A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában (Bp, 1899—1902, I—II. k.). Országos szempontból nem került el figyelmét olyasvalami, ami nélkül az oktatásügy és nevelésügy ezen korbéli történetének elvi kérdései kellőleg meg nem érthetők. Mivel azonban Fináczy a helytartótanács, sőt a kancellária egész levéltára alapján ismerteti az uralkodó iskolapolitikáját, a tipikus, közös vonások kiemelésével mellőzi a helyi, specifikus jelenségeket. Ő maga is beismeri, hogy a »vidéki levéltárakat csak legkisebb részökben használhatta fel«. A helytörténeti kutatók feladata lesz — szerinte — »a képet a helyi vonatkozások szempontjából jobban kiszínezni«. [13].

Mi a helyi, specifikus jelenségek kielemezését elsősorban gróf Eszterházy Károly egri püspök 1767. évi egyházlátogatási jegyzőkönyve alapján kívánjuk elvégezni. A vizitációs jegyzőkönyv adataiból az alábbi falusi népiskolák létezését állapíthatjuk meg: [14].

Plébánia	Leányegyház	Lakosság	Iskolamester neve
I. Egri járás:			
1. (Fel-) Debrő		880	Pots Mátyás
	2. Verpelét	1.323	Pots Pál
	3. Aldebrő	707	Mislikovski János
4. Domoszló		804	Pitlich Mátyás
	5. Vécs	486	Gyüni János
7. Egerszalók	6. Markaz	547	Vadinyi József
		665	Pelczman József
	8. Szólát	545	Bodor János
10. Felsőnána	9. Bakta	417	Kovács János
		637	Hulinaj János
	11. Szentmaria	245	Jobbágy Miklós
12. Füzesabony		1.204	Száz András
	13. Dormánd	500	(harangozó tanít)
15. Kál	14. Bessenyő	1.214	Kótenyi István
		1.070	Besseney József
	16. Bod	381	Faragó István

Plébánia	Leányegyház	Lakosság	Iskolamester neve
17. Kápolna	18. Tótfalu	?	Zelle György
	19. Kompolt	?	Bokros György
20. Maklár		?	Burchart Vencel
	21. Kerecsend	829	Szendrei György
	22. Deménd	522	Dax Mihály
23. Mezőtárkány		411	Kunitka Antal
	24. Farmos	1.361	Póta László
		660	Hagymási Lőrinc
Járási összeg:		15 408	

II. Gyöngyösi járás:

25. Adács		1020	Szücs György
26. Apc		855	Völgyi István
27. Csány		910	Hajdo Mihály
28. Ecséd		861	Soltis József
29. Fancsal		478	Szele Mátyás
	30. Szucsi	325	László István
31. Gyöngyös		7.861	Dóka József
	32. Gyöngyöspüspöki	521	Dányi Pál
33. Gyöngyöshalász		710	Nagy Mihály
	34. Atkár	527	László Imre
35. Gyöngyöstarján		908	Csoltko János
	36. Nagyréde	812	?
37. Hort		1.342	Fülöp Mihály
38. Karácsond		984	Magyar Mihály
	39. Halmai	?	Molnár Mihály
40. Pata		2.137	Moharaj Mátyás
41. Pásztó		1.160	Bánóczy József
42. (Aba-) Sár		480	Mészáros Pál
	43. Visonta	650	Simkovics Antal
44. Solymos		423	Egyed Pál
	45. Gyöngyösoroszi	684	Bognár Pál
46. Szurdokpüspöki		304	Jelenyi István
	47. Szentjakab	799	Petyko József
48. Tar		614	Kováts György
	49. Hasznos	767	Tótt János
50. Vámosgyörk		623	Kazi Gergely
51. Visznek			
Járási összeg:		26.755	

III. Hevesi járás:

52. Detk		600	Szabó István
	53. Ludas	359	Imre Mihály
	54. Ugra	308	Nagy István
55. Erdőtelke		564	Tirök Ferenc
	56. Tenk	322	Tirök Ferenc
57. Erk		1.093	Major Jakab
	58. Tarnaörs		Imre Mihály
59. Füged		630	Gáll Ferenc
	60. Zsadány	428	Farkas Ignác
61. Heves			Kovács János
	62. Csász		Kovács János
	63. Vezekény	2.156	Kovács János
	64. Átány		Kiss Mihály (prot.)
65. Kisköre		524	Csőke Mátyás
	66. Tiszaszalók	+ref. 316	Kováts István

Plébánia	Leányegyház	Lakosság	Iskolamester neve
	67. Abád	+ref. 84	Kováts István
68. Pély		643	Fodor Pál
	69. Tarnaszentmiklós	319	Kalmár Ferenc
70. Tarnaméra		397	Buday Mátyás
	71. Zaránk	520	Námesni Ferenc
	72. Boconád	475	Gyarmati József
73. Tiszanána		2.578	Tary András
Járási összeg:		12.316	

IV. Pétervásárai járás:

74. Balla		567	Simon Ferenc
	75. Nádújfalu	351	Béres Mátyás
76. Bátöny		650	Herczeg János
	77. Maconka	595	Herczeg János
78. Bocs		527	Jakab Gáspár
	79. Bátor	405	Palltaj Ferenc
	80. Aranyos	224	Mészáros Ferenc
81. Bodony		676	Butka János
	82. Parád	363	Zborovszky László
	83. Huta	87	Butka János
84. Csehi		316	Zimány János
	85. Szucs	148	Zimány János
86. Dorogháza		427	Ágoston Ágoston
	87. Mindszent	307	Ágoston Ágoston
	88. Szuha	259	Nincs
89. Pétervására		?	Szántó Gáspár
	90. Erdőkövesd	?	Képes András
	91. Váraszó	?	Cadas András
	92. Istenmezeje	?	Gortva Mihály
	93. Ivád és Füzes	?	Nincs
94. Recsk		654	Seres István
	95. Derecske	513	Fazekas Mihály
96. Sirok		498	Szalmási István
	97. Szék	244	Kisvagási János
	98. Szajla	426	Dutkovits János
	99. Terpes	158	Dutkovits János
100. Szentkereszt		606	Nagy Pál
	101. Lelesz	609	Nagy Pál
	102. Szentdomonkos	327	Nagy Pál
	103. Fedémes	123	?
Járási összeg:		10.060	

V. Tiszafüredi járás:

104. Nagyivány		483	Bozók György
105. Sarud		534	Abel András
	106. Ivánka	402	Harangi Mátyás
	107. Poroszló	2.937	Baltási Mihály
	108. Tiszahalász	156	Nincs
109. Tiszaigar		350	Lövei Tamás (prot.)
	110. Tiszaörs	234	Fénszarusy László
	111. Tiszafüred	2.575	Kalmár Ferenc (prot.)
	112. Tiszaszőlős	500	Jász István (prot.)
	113. Tiszaders	412	Karradi Mihály (prot.)
	114. Tiszaszentimre	601	Mezei János (prot.)
Járási összeg:		9.184	
Megyei összeg:		73.733	

Ezek szerint Heves megyében 1767-ben mintegy 114 falusi elemi iskola fennállásáról van tudomásunk — legalább is papíron! Az anyaegyházakban már mindenütt volt iskola, a leányegyházakban azonban rosszabbak az állapotok. Bár a visitatio canonicák adatai hézagosak (Eger és néhány falu lakosságának számadatait nem közlik), hozzávetőlegesen mégis megállapíthatjuk, hány lakosra esett 1767-ben egy iskola:

Járás	Lakosság	ISKOLA		Hány lakosra esik egy	
		Ebből	prot.	iskola	kat. iskola
I. Egri járás (Eger kivételével)	15.408	24	—	642	642
II. Gyöngyösi járás	26.755	27	—	990	990
III. Hevesi járás	12.316	22	1	560	586
IV. Pétervásárai járás	10.060	30	—	335	335
V. Tiszafüredi járás	9.184	11	5	835	1.530
Összesen:	73 733	114	6	647	682

Ha a Heves megyei elemi oktatás állapotát mérlegeljük, nem szabad elfeledkeznünk arról a körülményről, hogy a tanító meglepte még nem jelentette egyúttal a ténylegesen folyó oktatómunkát is.

A megye mintegy 114 falusi elemi iskolájából (az egri iskolák nincsenek benne ebben) 108 róm. kat. hitfelekezeti volt (94,5%) és 6 protestáns (5,5%). Az iskolák építése a gyakorlat szerint a földesurak kötelessége volt. A helytartótanács 1732 március 28-án kiadott rendelete »a vallás ügyének és a lelkek javának előmozdítására« úgy szökött, hogy a földesurak kötelesek gondoskodni a lelkészi és iskolaépület jókarban tartásáról ott, ahol már felépült, ahol pedig még nincs, a lelkész és iskolamester részére kellő lakhelyül megfelelő telket hasítsanak ki, az épületet építtessék fel, a jókarban tartásáról gondoskodjanak [15].

Ennek megfelelően Barkóczy Ferenc egri püspök statutumai is kötelezték a földesurakat, hogy ahol már a plébánosi vagy iskolamesteri ház áll, azokat mindig jó állapotban őrizték meg; ahol pedig még nincsenek ilyen épületek és még nem hasítottak ki telket, ezeken a helyeken a plébánosi rezidencia és az iskolamester lakása részére telket, aztán szántóföldeket és más, ilyen házakhoz való fundust hasítsanak ki és jelöljék ki a plébánosnak vagy az iskolamesternek, s legyen gondjuk a szükséges lakások felépítésére és jókarbantartására. A helységek lakói pedig kötelesek az ilyen földeket ingyen megművelni és a velük kapcsolatos egyéb szokott munkákat teljesíteni [16].

A kegyúri alapítás azt jelentette, hogy a földesúr telket és esetleg még tanítói lakás céljára házat vagy építőanyagot adott. De ha végiglapozzuk az 1767. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv lapjait, mindenütt azt találjuk, hogy az iskola felépítője és karbantartója maga a község (erector et conservator est pagus), nem pedig a kegyúr. Egyetlen egy kegyúr által felépített iskolával sem találkozunk még ebben az időben. Mivel pedig a jobbágyfalvak nyomasztó szegénysége nem tudott megfelelni a rá hárított súlyos kulturális feladatoknak, így az iskolába

járást és az oktatás színvonalát igen hátrányosan befolyásolta az iskola-épületek, illetve tantermek siralmas állapota vagy hiánya. A tanító lakása legjobb esetben egy szobából és konyhából, meg egy-két mellékhelységről állott. Ahol tanterem nem volt, ott a tanító kénytelen lakószobájában tanítani. Több helyen a meglévő tanterem is olyan kicsi, hogy a tanköteles gyermekek csak egy kis töredékének tudott helyet biztosítani.

A megye területén a tanító több községben saját szobájában tanított, pl. Bessenyőn, Maklárán, Demjénden, Farmoson, Tiszanánán, Csehiben, Váraszón, Recskén, Nagyiványon, Verpeléten stb. A szóláti iskolamester háza közel állt az összedőléshez, benne sem veszély nélkül lakni, sem pedig a gyermekeket tanítani nem lehetett. A falvak döntő többségében — a visita szerint — az iskolaépületek, illetve tantermek rossz, düledező, elhagyatott állapotban voltak, szűkösek, nedvesek, esőtől átjártak, nyirkosak (*domus misera, exigua, nimis angusta, humida, — in statu malo, misero, ruinoso, ruinae proxima, desolata, pluviis pervia*).

A tantermek felszereléséről nem esik szó a jegyzőkönyvekben, általában azonban hiányos lehetett. Egy tanteremben tanultak fiúk és leányok, kezdők és haladók, fiatalabbak és serdültebbek vegyest.

Mivel tanítóképzés ekkor még nem volt, a falvak onnan vették a tanítót, ahonnan éppen tudták. Feltehető, hogy jobbágysorból, esetleg a városi polgárság köréből kerültek ki. A legtöbbnek csak elemi iskolai végzettsége lehetett. A középiskolát járt tanítók között is sok volt, aki csak a gimnázium alsó négy osztályának (grammatikának) valamelyikét végezte el. Befejezetlen műveltségű fiatalemberek, akiknek legtöbbször csak azzal a készséggel lépett pályájára, — s ez volt a jobbik eset —, melyet mint segédtanító (*promagister, instructor*) gyakorlatai után szerzett. Ezek a vékonyan képzett tanítók mindenféle pedagógiai, módszertani felkészültséget nélkülöztek. A domoszlói anyahelységben az iskolamestert a gyermekek tanításában a sekrestyés helyettesítette, mivel a lakosok inkább hozzá küldték kicsinyeiket, mint a tanítóhoz. Dormándon, Füzesabony leányegyházában, 1767-ben nem találunk iskolamestert. Helyét a gyermekek tanításában — *ex caritate* — a harangozó töltötte be. Nem egy esetben a tanító magatartása súlyos kifogás alá esett; a falu ismert alakja volt a kicsapongó természetű, iszákos kántor (*in potu excessuosus*), mint pl. Debrőn, Dormándon, Sarudon, Tiszaörsön stb.

A tanítók nyelvismerete — tekintettel Heves megye nemzetiségi viszonyaira — nem korlátozódott csupán a magyarra. Különösen az egri és a pétervásárai járás tanítósaága körében volt gyakori a magyar nyelvtudás mellett a szlovák, ritkábban a német nyelv ismerete. Latinul egyedül az apci iskolamester tudott, ami valószínűvé teszi előttünk, hogy nem sokan végezhatték el a tanítók közül a gimnáziumi grammatikai osztályok valamelyikét.

A tanító egy személyben volt kántor, legtöbbször pedig jegyző is. Gróf Zichy Ferenc győri püspök saját egyházmegyéje iskoláiról szóló megjegyzéseit nyugodtan vonatkoztathatjuk megyénkre is: »Az iskola-

mesterek legtöbb helyen a falusi jegyzők tisztét is viselik. Innen van, hogy sokszor nemcsak több óráig, hanem több napon át a bíró vagy község házában, vagy távoli helységeken írásmunkával, körözvénnyel kihirdetésével, számadások készítésével és átvizsgálásával foglalkoznak, egyházi kötelességeiket (ti. mint kántorok) elhanyagolják, az iskolákra kevés vagy éppen semmi gondot sem fordítanak, s a jobbágyokkal való tivornyázásra és kicsapongásra alkalmat találnak.« [17].

A nép végtelen szegénysége azonban nem tette lehetővé a tanítói, kántori és jegyzői hivatal elkülönítését. Ennek Zichy Ferenc győri püspök megítélése szerint két akadály volt: »egyik az, hogy az iskolamesterek sok helyen nem képesek a jegyzői hivatal nélkül megélni; másik, hogy a községek a jegyzőt, ha csak iskolamesteri teendőket nem végez, külön eltartani nem egykönnyen bírják« [18].

Ezen a téren Heves megyében különösen a pétervásárai és az egri járásban volt százalmas a helyzet. Domoszlón, Kompolton és Nád-újfaluban a tanító látta el a kántorságon kívül a sekrestyési teendőket is. Gróf Eszterházy Károly egri püspök sem mulasztja el felpanaszolni a tanítók időrabló jegyzői tevékenységét, de nem elsősorban azért, mert az iskolai, hanem mert a kántori teendőket hanyagolják el. Mivel a domoszlói iskolamester nem tudott megfelelni a tanítói és egyszersmind a jegyzői teendők ellátásának is, ezért a püspök meghagyta, hogy a község a legrövidebb időn belül gondoskodjék magának külön jegyzőről; ekkor ugyanis — a püspök véleménye szerint — a jelenlegi kántor és iskolamester mind az éneklésben, mind pedig a gyermekek tanításában pontosabban meg tud felelni feladatainak.

A tanítónak a tanításon felüli kántori kötelességei jelentősen kibővültek, különösen a filiálisokban. A tanító az előimádkozó a vasárnapi és köznapis misét pótló délelőtti közös ájtatosságokon. A vasárnapi litániát, sőt némely helyen a temetést is egyedül végezte. De még sorolhatnánk tovább a tanítóknak egyházi kötelmeit. A tanítónak már ebből a szerepléséből is megmutatkozik a paptól való megalázó, szolgai függése. De még inkább fokozta ezt a függőséget az a körülmény, hogy a tanító alkalmazásának és elmozdításának joga a plébános, illetve az alesperes kezébe volt letéve.

Gróf Barkóczy Ferenc egri püspök egyházi statutumai előírják, hogy a sekrestyések, kántorok, orgonisták, de különösen az iskolamesterek csak úgy fogadhatók fel, ha a kerületi alesperes előtt vizsgára állnak ki, és annak sikeres letétele után leteszik a tridenti hitvallást. A plébánosok csak az alesperes jóváhagyásával fogadhatják fel, vagy mozdíthatják el őket állásukból. Az említett statutumok keményen megtiltják, hogy a katolikus egyházi szolgálatra — így iskolamesternek — protestánsokat alkalmazzanak. Ha pedig valaki mégis »becsúszott« közéjük, a statutumok előírása értelmében azonnal el kell távolítani.

Az 1767. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv tanúsága szerint megyénkben a tanítókat a plébános alkalmazta a kerületi alesperes jóváhagyásával (per parochum loci ad servitia assumptus et a V. Archidiacono Districtuali deposita professione fidei approbatus). A tanító alkalmazásának és elmozdításának kérdésébe azonban nemcsak az egy-

házi hatóságok, hanem a földesúr vagy tisztjei is beleszólhattak, sőt erre vonatkozólag meg kellett hallgatni a községet is (cum consensu communitatis penes ratihabitionem Domini). Az 1767. évi visita Heves megyei adatai azonban arról tanúskodnak, hogy a községek megkérdezése ritkán fordult elő (pl. Füzesabonyban, Apcon, Karácsondon, ahol a tanítót a plébános és a község fogadta fel az alesperes jóváhagyásával).

A tanfelügyelet jogát szintén a plébános gyakorolta. Barkóczy Ferenc püspök említett statutumai előírják a plébánosok számára, hogy minél gyakrabban látogassák az elemi iskolát: »Mivel pedig az ifjúság nevelésétől függ a felserdült kor lelki gyarapodása, — mint vetéstől az aratás —, a plébánosok minél gyakrabban látogassák az iskolákat, hogy tudják, vajon az ifjúságot helyesen tanítják-e, s milyen előrehaladással? — Milyen könyveket olvasnak, tanulnak? — Vigyázzanak a plébánosok, nehogy az iskolamesterek az iskolás ifjúságot a mi hitünkkel ellenkező tévedésekben neveljék... A plébánosok minél gyakrabban látogassák az iskolákat és az iskolamesterek hiányosságait a hittan tanításában pótolják.« [19].

A tanító alkalmazásának és elmozdításának joga az egyházi hatóságok kezében volt letéve, a tanfelügyelet jogát a plébános gyakorolta, ugyanakkor az iskolák felépítése és jókarbantartása mellett a falu népe művelte az egyház földjét, fizette a pap ellátására a párbért, a stólapénzt, fenntartotta a templomot, s eltartotta az egyházfit, sekrestyést és a kántort.

A tanító átlagos jövedelme mindent számbavéve is nagyon szerény volt. Akadtak természetesen jól jövedelmező állomások is, de a nagy többség alig biztosította a létfenntartási minimumot. A tanítók jövedelme nem volt egységesen szabályozva, és a legtarkább forrásokból tevődött össze: a tanító-földekből, párbérből, stólából, többnyire természetbeni deputátumból, a tanításért szedett díjból stb. A tanítói földek, néhány kila (1 kila=2 pozsonyi mérő=125 liter) őszi és tavaszi vetés, kukorica-, kender-föld, kertecske stb. nem hoztak sok jövedelmet. Dorogházán például a mesterföldet terméketlensége miatt már két év óta nem művelték. A legjobb esetben volt a tanítónak fél jobbágytelki állományt kitevő földje és rétje, de a szegényes hegyvidéki falvakban alig tett ki valamicskét. Mivel azonban mindez a legtöbb helyen kevésnek bizonyult a megélhetés biztosítására, a tanító rászorult a jegyzői vagy sekrestyési, harangozói tevékenységből eredő mellékjövedelemre is. Általában a filiális tanítók jövedelme még nyomorúságosabb volt, mint az anyaegyházbelié.

A tanításért szedett tandíj (ab instructione prolium) különböző volt, és az sem folyt be rendszeren. Ezen a téren Heves megye a legtarkább képet mutatja. Az egri járásban voltak olyan helységek, ahol a tanító egész évre 12—15—30—45 krajcárt kapott egy-egy tanuló után, Besençon egy forintot. A gyöngyösi járásban még változatosabb kép tárul elénk. Gyakori eset ezen a kiváló bortermő vidéken, hogy a mester egy-egy tanuló után évenként egy köből bort kapott tandíj fejében. A hevesi járásban a legáltalánosabb az évi egy forint tandíj. De a sze-

gényebb pétervásárai járásban is nem egy községben találkozunk az évi egy forintos tandíj szedésével, ami szinte megfizethetetlennek számított a szegény szülők számára.

Az állami, földesúri, megyei, egyházi, plébánosi terhek mellett az iskolafenntartás és a tanító fizetése újabb súlyos terhet rótt a falusi jobbágylakosságra. A tanítóföldek megművelése ugyancsak a jobbágyok kötelessége volt (circa agros et prata necessarios labores praestant incolae). Nem is csodálkozhatunk azon, hogy a szegényebb községek lakossága ellenállt és a gazdasági szabotázs vagy a szolgálatmegtagadás eszközéhez nyúlt. Eszterházy Károly püspök az 1767. évi vizitában megparancsolja Dorogháza, Mindszent és Szuha községek lakosságának, hogy a plébánosi és kántorfődeket idejében, annak rendje-módja szerint műveljék és trágyázzák, s az ilyesfajta munkára ne csupán gyerekeket küldjenek el, akik nem képesek úgy megmunkálni azokat, ahogyan kellene. Az aranyosiak a kántornak járó párbért, — minden pár után fél mérő zabot —, ezenkívül a lélekgabonát igen pontatlanul fizették. A püspök az egyházlátogatás során elrendelte a kántor pontos fizetését és kintlevőségeinek mielőbbi kiegyenlítését.

A legtöbb tanító valóban alig tudott jövedelméből megélni. Előfordult nem egy esetben, hogy üres óráiban valami mesterséget is folytatott.

Abban az esetben, ha a jegyzőség komoly mértékben akadályozta a tanítást, a látogató püspök igyekezett rávenni a községet, hogy a tanítói járandóságot emelje fel, s így az iskolamesternek módja lehessen maga mellé segédtanítót fogadni. Az 1767. évi vizita azonban arról tanúskodik, hogy segédtanító felfogadására ebben az időben csak igen kevés helyen került még sor. Csupán a káli, pásztói, erdőtélki, hevesi és a tiszánánai iskolamester keze alatt működött segédtanító. A tiszánánai segédtanító az ellátáson (victus) kívül cséplés idején kapott minden tanuló után egy szapu gabonát, s neki fizettek a halottak kiharangozásáért.

A tanításban követett módszerről hallgat az 1767. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv. Minden jogunk megvan feltételezni, hogy a tanítás igen patriarchálisan, minden módszert nélkülözve folyt. Az egyes falusi elemi iskolák tananyagának alakulása nagymértékben függött a véletlenül ott működő tanító képzettségétől. Különben a tanítás tananyagát a katolikus egyház szabta meg azzal a céllal, hogy a népbe beoltsa már zsenge korában a vallást. Más népiskolát, mint felekezeti jellegűt, ebben a korban nem ismerünk. Ennek megfelelően a legfontosabb tantárgy a hittan, illetve a katekizmus és az imádságok megtanítása. »Leginkább érdekünkben áll — olvashatjuk az 1767. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben Eszterházy Károly egri püspök intelmeit —, hogy az ifjúság zsenge korától kezdve a hit- és erkölcsstan oktatásában részesüljön. ... Ez pedig leginkább az elemi iskolák látogatásától függ.« Az egyház a beiskolázást — mint később részletesebben is látni fogjuk — a vallás-erkölcsi nevelés biztosítása érdekében szorgalmazta.

A pétervásárai elemi iskolába alig járt néhány tanuló, de ha mégis eljártak néhányan, akkor is a hit elemeire (rudimenta fidei) tanította

őket a tanító. A pétervásárai járás filiális községeiben, Széken, Szajlán, Terpesen alig szerezhették a tanító megfelelő gyakorlatot a gyermekek tanításában, mert egyszerűen nem jártak iskolába. Ezért csupán arra szorítkozott a pedagógus működése, hogy ádventben és húsvét előtt a gyermekeket litánia után a hit elemeire tanította.

A Heves megyei katolikus népiskolákban általában P. Canisy Péter katekizmusát használták (Libellus P. Petri Canisy per P. Parhomer S. I. illustratus). Ezenkívül használatban volt »A keresztényi tudományról való mennyei oktatás« című katekizmus, »amely 100 rövid kérdésekben és feleletekben rendeltetett«. A németajkú Aldebrőn német katekizmusból, a szlovákajkú Szajlán és Terpesen pedig a szlovák Bellarminból tanították a hittant. Eszterházy püspök 1766-ban elrendelte, hogy az egyházmegye minden egyes elemi iskolájában Nagy Ferenc törökszentmiklósi plébános katekizmusát vezessék be, hogy így egységesíteni lehessen a gyermekek hittan-tanítását.

Az egyház gondja csak a hittan, illetve a katekizmus tanítására terjedt ki, amelynek elhanyagolása esetén büntető szankciókról is gondoskodott. Abban az esetben, ha a gyerekek vonakodnának hittanra járni, Eszterházy püspök megengedte, hogy a plébánosok az erre a célra szervezett ún. »decuriók« segítségével kényszerítsék őket, s vegyék igénybe — ha szükség van rá — a földesuraság »hathatós« segítségét is. A plébánosok pedig minden héten négy alkalommal látogassák az elemi iskolákat, hogy ellenőrizzék a tanulói fejlődés előrehaladását. Az iskolázás tulajdonképp egyik része volt a vallásgyakorlatnak; arra szolgált, hogy az egyházhoz tartozást tudatosítva, a vallásnak buzgó híveket neveljen.

Miközben az egyház ilyen nagy gondot fordított a hittan és katekizmus tanítására, kevésbé érdekelte, hogy a falusi gyermekek elsajátítják-e az olvasást, írást vagy esetleg még a számolást is. Az 1767. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv arról tudósít bennünket, hogy az elemi iskolákban a hit elemeinek tanításán kívül az olvasást és írást tanították (rudimenta fidei et litterae). A számtan tanításáról nem tudunk. A tanítás a lakosság anyanyelvén történt. Mivel Domoszlón, Vécsen és Markazon a szlovák többség mellett magyarok is éltek, Eszterházy püspök meghagyta, hogy itt a tanítók a tanulókat az olvasásra és a hit elemeire ne csak szlovák, hanem magyar nyelven is tanítsák.

Ahol volt tanító, a népoktatás legalsó fokát a mindenütt szereplő vallástanon kívül a puszta írásban és olvasásban jelölhetjük meg. A külön tanító nélkül szűkölködő leányegyházakban még primitívebb állapotokat találunk. Ezekbe a legközelebbi anyaegyház tanítója rándult ki időről-időre iskolát tartani, mint pl. a pétervásárai járásban a bátonyi iskolamester Maconkára, a csehi iskolamester Szucsra, a dorogházi tanító Mindszentre, a szenterzsébeti iskolamester Leleszre és Szentdomonkosra.

A tankötelezettség ekkor még ismeretlen fogalom. Az iskolalátogatás igen rendszertelen és lanya volt, főleg csak a téli időszakra korlátozódott. Mihelyt a mezei munka kezdetét vette márciusban, elmara- doztak a gyerekek az iskolából. A gyermekek a félesztendőnél hosz-

szabb szünetek alatt csaknem mindent elfelejtettek abból, amit esetleg a tél folyamán fejükbe szedtek. Így aztán még az iskolába járt gyermekek jelentős része is analfabéta maradt. A feudális terhek súlya alatt görnyedező pór nép nem szívesen járatta gyerekeit a gyakorlati hasznot alig nyújtó iskolába annál kevésbé, mert külön — nem egyszer magas — tandíjat is kellett fizetnie. Így aztán hiába rágta Eszterházy püspök plébánosai szájába az érveket, melyekkel elérhetik az iskolabajárás fellendülését.

A tanulók elmaradásának okai között elsősorban kell megemlítenünk, hogy a szegényebb szülők nem tudták megfizetni a magas tandíjat (*solutio... ab instructione parvulorum... pluribus parentibus onerosa et in mittendis ad scholas parvulis impedimentum ponebat*). »Nem kicsi az iskolába járók fogyatkozása — olvassuk Mezőtárkánnyal kapcsolatban — legfőképpen abból kifolyólag, hogy a szegényebb lakosok a tanításért eddig az iskolamesternek fizetendő egy forintot sokallják.« Ugyanez az oka a gyerekek elmaradásának Domoszlón, Egerfarmoson, Erdőtelkén és más helységekben is.

Eszterházy Károly egri püspök úgy akarta előmozdítani az elemi iskolák látogatottságát, hogy igyekezett leszállíttatni a magas tandíjat, s a tanítói járandóságnak ebből adódó csökkenését a községekkel kívánta pótoltatni. »Meghagyjuk tehát a kerületi alesperesnek, hogy ahol már áll elemi iskolaépület, ott egyrészt ügyeljen arra, hogy a kántor el legyen látva állásához illő évi javadalommal, s az ilyen kántort kötelezze arra, hogy a tanulókat minden egyéb fizetés nélkül ingyen tanítsa. S ha valahol azt tapasztalná, hogy a kántor kellő jövedelmekben bővelkedik, akkor őt — ha a dolog úgy követeli meg — segédtanító tartására is kötelezze... Ahol pedig a kántor nem tud illően megélni azon fizetés nélkül, amelyet a tanulók tanításáért külön kap, az ilyen helyeken tárgyaljon az alesperes a helység lakosságával a külön iskola-terem felépítéséről, ugyancsak a kántor évi fizetésének növeléséről is, hogy az elemi iskolásokat ingyen tudja tanítani.«

Ezeknek a megfontolásoknak alapján a püspök Mezőtárkányban az egyházlátogatás alkalmával elrendelte, hogy a község ezután adjon a tanítónak évenként kilenc forintot és két öl szalmát a gyermekek tanítása fejében, s a tanító ezért a fizetésért köteles lesz a helység minden lakosának a gyermekét minden külön fizetség nélkül ingyen tanítani. S ha ő maga nem elégséges hozzá, abban az esetben tartozik maga mellé segédtanítót fogadni. Egerfarmos leányegyházban pedig úgy szabályozta a püspök a tandíjfizetést, hogy ha valaki két gyermekét járatta iskolába, akkor mind a kettő után csak egy forintot kellett fizetnie éppúgy, mintha csak egy gyermeket járatna.

Hogy Domoszlón is megnöveljék az iskolát látogató tanulók számát, a püspök az iskolamester addigi fizetését, — amelyet a szegényebb lakosok nem tudtak leróni, s ezért gyermekeiket az iskolába küldeni elhanyagoltak —, egy-egy tanuló után évi 30 krajcárban állapította meg. Ugyanígy redukálta a püspök a tanítónak járó tandíjat 30 krajcárra a pétervásárai járás több falvában is, pl. Ballán, Bocson, Bodonyban, Erdőkövesden, Váraszón, Ivádon, Istenmezején, Recsken,

Derecskén, Szenterzsébeten, Leleszen, Szentdomonkoson, Fedémesen. a tiszafüredi járásban Sarudon stb. A gyöngyösi járásban fekvő Apcon a püspök azt kívánta az egyházlátogatás alkalmával, hogy a jegyzői hivatalt válasszák el a kántori és iskolamesteri hivataltól, s a tanító kapjon a tanításért megfelelő fizetést a községtől úgy, hogy bárkit ingyen taníthasson, akár szegény, akár gazdag szülők gyermeke.

Az egyház azért szorgalmazta az iskolabajarást, hogy — Eszterházy püspök szavaival — a zsenge ifjúságot a hit- és erkölcsstan oktatásában tudja részesíteni, s ettől az úttól az ifjú ne távozhasson el akkor sem, amikor megöregszik. Ez pedig — a püspök elgondolása szerint — legfőképpen az elemi iskolák látogatásától függ. Ugyanakkor viszont a gazdag egyház elhárította magától a vele járó anyagi áldozatot; a tanítókat arra kötelezte, hogy ne szedjenek tandíjat, s az ebből fakadó anyagi veszteségüket a szegény jobbágységekkel kárpótoltatta. A katolikus egyház a falusi elemi iskolákat felhasználta a protestánsok rekatolizálására is. Az egri püspökök túlnyomóan református közösségekbe katolikus elemi iskolákat állítottak fel, melyek természetesen a helybeli protestáns iskolák mellett, pl. Tiszaórsón, Tiszanánán üresen maradtak. Amilyen mértékben pártolták a hivatalos körök a protestáns vallástól történő konvertálást, vagy legalább is katolikus iskolákba való nevelkedését, éppen olyan gondos elővigyázattal távoltartották a katolikus gyermekeket a protestáns iskoláktól. Mivel Kisköre leányegyházaiban, Tiszaszalókon és Abádon nem volt katolikus elemi iskola, Eszterházy püspök meghagyta a plébánosnak, mielőbb vegye rá a szalókiakat katolikus elemi iskola építésére, »nehogy valami rájuk ragadjon a protestánsok átkos tanaiból. Semmiképpen sem engedje meg a plébános, hogy a katolikus gyerekek Szalókon vagy Abádon a protestánsok iskoláit látogassák«.

Ugyanakkor nem egy római katolikus iskolával találkozunk Heves megyében Mária Terézia korában, ahová protestáns tanulók is jártak, pl. Maklárón, Tiszaszalókon, Sarudon stb. Eszterházy Károly egri püspök az 1767. évi visita alkalmával Sarudon elrendelte, hogy a helység plébánosa a sarudi protestánsokat kötelezze, hogy gyermekeiket a helybeli elemi iskolába járassák, s e végből máshova ne merészeljék küldeni. Mivel indokolta meg a püspök ezt az eljárását? Egyrészt azzal, hogy »az ilyen elküldés a szegény népnek terhére van« (plebi miserae oneri sit), másrészt azzal, hogy »maguk a szülők gyermekeikre sokkal jobban tudnak ügyelni és nevelésükkel törődni«. »De távol legyen tőlünk — folytatja Eszterházy püspök —, hogy a protestánsoknak a mi iskoláinkat látogató gyermekeit a katolikus vallás követésére kényszerítsük.« Az elmondottak után — azt hisszük — nem kétséges, hogy a gyakorlat nem egyezett meg a püspök kenetteljes szavaival.

De a katolikus egyház minden vallásos propagandát célzó törekvése dacára is igen sok volt Heves megyében a tanítvány nélküli tanító, akiknek jelenléte nem jelentette egyúttal a ténylegesen folyó oktatómunkát. Az egri járásban Felsőnánán, a gyöngyösi járásban Apcon, Patán, a hevesi járásban Kiskörén, Tiszaszalókon és Abádon, a pétervásárai járásban Ballán, Bátonyban, Istenmezején, Széken, Szajlán,

Terpesen, Szenterzsébeten, a tiszafüredi járásban Poroszlón volt ugyan tanító, de nem volt tanítványa (non habet exercitium ob defectum parvulorum scholas non frequentantium). Még gyakoribb jelenség az igen alacsony létszámú iskolák száma, mint pl. a népesebb Pétervásáran is, ahol alig néhány tanuló járt iskolába. Különösen elmaradott volt Heves megyében a falusi népoktatás helyzete a pétervásárai járásban és a Tisza-vidéken. Az egyik szolgabíró ezeket jelentette 1770-ben a pétervásárai járásból: »Bekölce és Szucs helységeknek sem nótáriusai, sem kántoraik nincsenek az oktatásra. Szarvaskőn és Aranyoson vannak jegyzők, de nincsenek tanulók... Szajlán, Parádon, Fedémesen, Széken vannak jegyzők, de nincsenek növendékek.« [20].

A népiskolákkal 1770-ig országos szempontból alig törődött a Habsburg-kormányzat. Az iskola elsősorban az egyház veteményszerű volt és nem az állam szolgálatában állott. A XVIII. század közepén azonban az abszolút uralkodó, Mária Terézia, az egyházzal szemben kezdte érvényesíteni a maga hatalmi igényeit. Önálló művelődéspolitikájának célja elsősorban hasznos alattvalók nevelése. Mivel pedig azt akarta, hogy valamennyi alattvaló hasznos, megbízható és engedelmes állampolgárrá váljék, lándzsát tört a köznevelés gondolata mellett. E törekvések jegyében az egész nevelésügyet állami felügyelet alá igyekezett venni.

A királynő 1777-ben kibocsátotta a Ratio Educationist, amelynek jelentősége mindenekelőtt abban foglalható össze, hogy az egyház kulturális monopóliumával szemben először hangsúlyozza ki a szellemi művelődés területén az állam érdekeltségét. Több tekintetben korszerűbb műveltséget terjesztett. A vallásnak azonban, mint a nép fékentartására alkalmas eszköznek, továbbra is fontos szerep jutott. Azáltal, hogy a vallásra támaszkodott, s a feudalizmus erősítésén keresztül a Habsburg-gyarmatpolitikát szolgálta, a Ratio Educationis minden felvilágosodott tendenciái ellenére is a Habsburg gyarmati politika eszközévé vált hazánkban [21].

A Ratio Educationis kibocsátása új fejezetet nyit meg a Heves megyei falusi népoktatás történetében is. Mivel azonban a XVIII. század utolsó harmadában nem történt az egri püspök részéről újabb egyházlátogatás, így a továbbiakban csak a XIX. század első felében tudjuk nyomon követni a katolikus népoktatás helyzetét Heves megyében a visitatio canonicák tükrében.

II.

A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a XIX. század első felében

A XVIII. század végére beköszöntött Magyarországon a feudalizmus válságának kezdeti szakasza. A válság kibontakozása szoros kapcsolatban állott a majorsági gazdálkodás uralkodóvá válásával. A fejlődő osztrák ipar, s a hadsereg nagy gabonafogyasztása — főként

a napóleoni háborúk korában — viszonylag széles külső piacot teremtett, s a gabonának hatalmas kereslete adta meg a »közvetlen lökést« az árutermelés fejlődésének.

Magyarországon a feudalizmus felbomlása, a kapitalizmus elemeinek kialakulása elsősorban a mezőgazdaság területén tört utat magának. A magyar birtokos nemesség úgy igyekezett alkalmazkodni a Nyugat-Európában kialakult kapitalizmus feltételeihez, hogy a röghöz kötött parasztok kizsákmányolását — főként a robotszolgálat fokozásával — súlyosbította. A mezőgazdaságon belül a gyarmati viszonyok között fejlődő árutermelésnek sajátos irányt szabott a »második jobbagyság« már kialakult rendszere. Az árutermelő földesúr majorságát a paraszti földek rovására növelte meg és megnövekedett majorságát a parasztok és termelőeszközeiktől megfosztott zsellérek, kuriális népek felfokozott munkateljesítményével tartotta fenn [22].

A jobbagyság életében bekövetkezett súlyos fordulatot még csak fokozta, hogy a zárt határok közé szorult paraszt az alföldi pusztákon sem terjeszkedhetett. A földesurak a puszták benépesítésével és megművelésével is igyekeztek növelni allodiális területeiket. Arra nézve, hogy milyen mértékű volt az allódiумok működése, mekkora területű szántókon folyt a szemtermelés a XVIII. század végén, Heves megyére vonatkozólag a II. József-korabeli összeírás, illetőleg az urasági és parasztföldet felmérő dimenzionális iratok adatai alapján tudunk következtetéseket levonni. Ezek szerint urasági használatban, vagyis majorsági kezelésben volt a megyében 135.965 kat. hold, a parasztságnál mint úrbéres föld 111.173 kat. hold. Az 1787. évi népszámlálás adatai alapján a megye férfilakosságának 6.7 százaléka nemes, 10,8 százaléka teljes paraszt családfő, 24.4 százaléka zsellér-cseléd, kiknek kezén igen minimális föld, inkább szőlő lehetett. Tehát a 6.7 százaléknyi nemes birtokosok a megye közel 60 százalékát tartották már ekkor majorsági kezelésben [23].

Látjuk tehát, hogy a Heves megyei agrárfejlődésben már XVIII. század végén határozott előrehaladást ért el a parasztnak földjétől való megfosztása. Jelentékenyen előrehaladt a földnek majorsági gazdaságokban való összpontosulása. Kialakult — bár korlátozott mértékben — a termelőeszközöktől megfosztott parasztságnak bizonyos rétege is. A megyében a XVIII. század végén a zsellérek száma mindinkább túlsúlyba került a teljes jobbagyok számával szemben, s ezzel együtt mindinkább növekedett a termelőeszközeiktől megfosztott, csupán munkaerejével rendelkező mezőgazdasági nincstelenek száma [24]. A termelőeszközeiktől megfosztott parasztság tömegei életüket nem tarthatták fenn másként, mint munkaerejük áruba bocsátása, bér munka vállalása útján. Mivel azonban tőkés iparfejlődés hiányában nem volt nálunk kellő számú és méretű manufaktúra, amely ennek a mezőgazdasági tartalékseregnek rendelkezésre álló munkaerőjét le tudta volna kötni, így a termelésben kiengesztelhetetlen ellentmondások léptek fel. Az egyik oldalon ott állott az egyre növekvő hatalmas munkaerőfelesleg, a másik oldalon pedig az olcsó munkaerőt igénylő árutermelő gazdaság.

A gyarmati helyzet korlátai között a földesúri árutermelés sem fejlődhetett viszonylag magas fokra. A mezőgazdasági tőkefelhalmozás erősen lefékeződött. Így a földesurak részéről is szűk korlátok közé szorult a »szabad« munkaerő megvásárlása. Az uralkodóvá vált major-sági gazdálkodás kétségtelen feudális vonásait éppen az mutatja, hogy döntően a jobbágyok robotmunkájára épült. A bérmunkások (cselédek, napszámosok, részesek stb.) foglalkoztatása csupán járulékos, kiegészítő jellegű volt [25]. A tömeges bérmunkaerő jelentkezését a feudális termelési viszonyok között nem lehetett kielégíteni. Így tehát a termelőerők fejlődése, az új termelőerő tömegméretű jelentkezése ellentmondásba került a fennálló termelési viszonyokkal. Döntő mértékben ez okozta a feudalizmus válságát, amely a XIX. század első felének évtizedeiben egyre jobban elmélyült.

A paraszti munkaerő felfokozott kizsákmányolása, a nagyarányú földesúri földrablások, az állami, megyei és egyházi terhek együttesen végső soron a parasztság széles tömegeit tették tönkre. A feudalizmus válságának elmélyülése egyszersmind élesebbé tette a feudalizmus alapvető osztályainak ellentétét is [26].

Ismeretes, hogy a magyar köznemesség, megrémülve a francia forradalom fejleményeitől és a Martinovics-féle mozgalomtól, visszalépett a nemzeti küzdelem porondjáról és szembefordult a parasztsággal. A Habsburgok ellen irányuló széles függetlenségi harc lehetősége egyidőre szétfoszlott, s létrejött a gyarmatosító feudális abszolutizmusnak és a magyar feudális nemességnek reakciós, ellenforradalmi szövetsége [27].

E szűgyenteljes kompromisszum következtében igen szomorú idők következtek a magyar iskoláztatás ügyére. A forradalom szellemétől féltő kormányzat és a behódolt magyar feudális nemesség a művelődéspolitikára terén is a reakció képviselője lett. Az 1777-ben kibocsátott Ratio Educationissal meginduló jelentős mozgalom megtorpant. A bécsi udvar magyar kultúrpolitikája számára azok az elvek és eszközök szolgáltak iránytűként a magyar jakobinus mozgalom bukását követő évtizedekben, amelyeket Sándor Lipót nádor bátyjához, I. Ferenc királyhoz 1795 április 16-án írt emlékiratában a magyar iskolaügyre nézve kifejtett. E memorandumban a főherceg nádor többek között ezeket írja: »... Csekély véleményem szerint nagy kérdés, vajon jobb-e az államra nézve, hogy valamennyi alattvalója tud írni és olvasni, vagy sem és mivel én inkább az utóbbi véleményen vagyok, azt hiszem, hogy szükség nélkül az iskolákat, különösen az elemi és grammatikai iskolákat nem szabad szaporítani, s a szülőket kényszeríteni, hogy fiaikat iskolába küldjék, hanem azt teljesen önkényükre kell bízni... Ezen általános szabály alól kiveszem a vallás és erkölcstani oktatást, mely alól senki sem menthető föl.« [28].

Memorandumának egy másik helyén pedig még azokat az elveket is leírja, melyek szerint meglevő iskoláinkat meg lehet szüntetni anélkül, hogy az elnyomás látszata mutatkoznék. Az ilyesfajta elvek váltak irányadóvá iskoláztatásunk közel 50 esztendejére. József nádor már 1801 június 17-én kelt emlékiratában is kifejezi aggodalmát a pa-

rasztság nagyobbfokú iskoláztatásával szemben. Szerinte elég, ha a pap megtanítja a népet vallási és »állásbeli kötelességeire«, de további felvilágosításra a népnek nincs szüksége. Így nyugodtabb és megelégedettebb lesz, semmint ha az új gondolatokkal új szükségletekre s új vágyakra izgatjuk [29].

Íme, hova tünt Mária Terézia és II. József művelődéspolitikájának szelleme, amely az állam elsőrendű kötelességévé tette, hogy polgárai számára legalább a kultúrminimumot biztosítsa, s több tekintetben korszerűbb műveltséget igyekezett terjeszteni. (Ugyanakkor természetesen nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy Mária Terézia és II. József ún. »felvilágosult abszolutizmusának« nevelési politikája Magyarországon — mint fentebb írtuk — a gyarmati politika eszköze volt.) A magyarországi közoktatás új rendezése az 1790/91. országgyűlés tanulmányi bizottságának munkálatai alapján ismét királyi rendelet alakjában történt meg: az 1806. évi második Ratio Educationis-ban. Az erősen konzervatív irányú második Ratio lényegében nem jelentett új irányt és új szellemet. Művelődési eszménye is lényegében ugyanaz: az erkölcsös ember, hűséges alattvaló és derék keresztény (bonus homo, fidelis subditus et probus christianus). A Habsburg abszolutizmus reakciós szelleme nem kedvezett a népoktatás fejlődésének; a kevés iskola, az iskolalátogatás rendetlensége, az anyagi eszközök hiánya, a gyatra vagy semmilyen tanítóképzés, a szégyenteljesen csekély tanítói javadalmazás, a terhekkal agyongyötört parasztság szörnyű nyomora — mindmegannyi súlyos akadálya volt a népnevelésügy előrehaladásának. Sem a második Ratio-ban, sem pedig a reformkorszak országgyűlésein nem sikerült megalkotni a magyar köznevelés egyetemes és egységes rendezését, a szerves köznevelési törvényt. Így aztán a falusi népoktatás igen keveset haladt előre a második Ratio négy évtizedes hosszú uralma alatt, 1848-ig [30].

A katolikus népoktatás helyzetét Heves megyében a XIX. század első felében Nagyszalatnyai báró Fischer István egri érsek (1807—1822) 1810/11-ben és 1819-ben megtartott egyházlátogatásainak jegyzőkönyvei, másrészt az érseki levéltárban található »Visitatio Canonica az iskolákról« c. fóliáns, és Heves megye iskoláinak és tanítói állomásainak 1852-ből származó összeírása alapján mérhetjük fel [31]. Az 1852. évi összeírás alapján tudunk pontos képet nyerni arról, hogy hány és milyen elemi iskola volt megyénkben, mivel az 1810/11. és 1819. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek néhány községre vonatkozólag hiányoznak.

Az 1852. évi összeírás szerint Heves megye területén 127 elemi iskola állott, mégpedig az egri járásban 32, a gyöngyösiben 37, a hevesiben 20, a péterváráiban 32 és a tiszafüredi járásban 6 iskola. Három osztályú felső elemi fiúiskolát találunk Egerben és Gyöngyös-Felsővárosban, két osztályú felső elemi fiúiskolát Gyöngyösön és Patán, alsó elemi vegyes két osztályú fiúiskolát Verpeléten, alsó elemi egy osztályú leányiskolát Gyöngyös-Felsővárosban, Alsó-Gyöngyösön, Patán és Pásztón. A megye többi helységében mindenütt egy osztályú vegyes elemi iskolák voltak.

Az »alsórendű« iskolákat nemzeti iskoláknak is hívták, mivel ezekben nemzeti nyelven folyt az oktatás (elemi iskola=schola vernacula, schola nationalis). A kisebb nemzeti iskolákat nevezték elemi iskoláknak, mivel ezekben a tudományok elemeit, első vonásait oktatták: hit- és erkölcstant, olvasást, írást és számolást. Minden tanuló ezekben kezdte meg iskolai pályáját, s a dolgozó parasztság gyermekei ezeknél följebb nem is igen jutottak. Az uralkodóosztálynak az volt a véleménye, hogy ».... meg kell hagyatniok a szegényebb sorsú nevelendéknek eredeti állapotjukban, s kisdedségektől fogva úgy kell neveltetniök, hogy későbbben ama terhes foglalatosságokat, melyek a megöröködött szokás szerint egyedül a köz népen fordulnak meg, panasz nélkül elviselhessek«. [32].

A nagyobb nemzeti iskolákat normális vagy »szabályozott« iskoláknak nevezték, mivel ezekben a tantárgyakat, valamint a tanítás módját rendszerint a magyar kir. helytartótanács szabályozta. Ezekben a két, három vagy négy osztályos normális iskolákban azokat a tanulókat oktatták, akik gazdasági, ipari, kereskedelmi vagy alsóbb polgári hivatali pályákra kívántak lépni. Amíg tehát az alsó elemi vegyes egy osztályú falusi elemi iskolákat a parasztoknak szánták, addig a három osztályú városi iskola — mint pl. Egerben vagy Gyöngyösön — a meseteremberek és kereskedők iskolája volt [33].

Ha tekintetbe vesszük, hogy Heves megyében már 1767-ben 114 elemi iskola volt (s ebből 108 katolikus), s a megye lakossága 100 év alatt jelentősen megnövekedett, igen kevésnek tartjuk az 1852. évi 127 katolikus hitfelekezeti iskolát. Ezek szerint csak mintegy 19 katolikus elemi iskolával bővült megyénk 1767—1852 között! Sőt talán még ennél is kevesebbel, ha tekintetbe vesszük, hogy az 1767. évi adatokból hiányzanak az egri elemi iskolák! A katolikus egyház súlyos mulasztását ezen a téren még inkább lemérhetjük, ha a számadatok tükrében vizsgáljuk, hány katolikus lakosra esett egy elemi iskola, s egy iskolára hány »tanköteles« (6—12 éves) gyerek jutott 1852-ben.

Járás 1852	Kat. lakosság	Kat. iskola	Hány kat. lakosra esik egy elemi iskola?
I. Egri járás	57.285	32	1.790
II. Gyöngyösi járás	52.173	37	1.410
III. Hevesi járás	27.206	20	1.360
IV. Pétervásárai járás	24.006	32	750
V. Tiszafüredi járás	4.311	6	718
Összesen:	164.981	127	1.297

Járás	Kat. iskola	Kat. gyermekek (6—12 évesek)	Egy iskolára esik »tanköteles«
I. Egri járás	32	6.552	205
II. Gyöngyösi járás	37	6.015	163
III. Hevesi járás	20	3.822	191
IV. Pétervásárai járás	32	3.541	110
V. Tiszafüredi járás	6	688	114
Összesen:	127	20.618	162

E statisztikai táblázat szerint tehát Heves megyében 1.297 katolikus lakosra esett egy kat. hitfelekezeti iskola, s egy iskolára jutott 162 tanköteles. Amíg tehát 1767-ben 682 lakosra esett egy katolikus hitfelekezeti iskola, addig 1852-ben már 1.297 kat. lakosra! Pedig a második Ratio elrendelte, hogy minden olyan helységben, ahol az iskolás korban lévők száma az ötvenhez közel jár, iskolát építsenek és tanítói állást szervezzenek.

Az 1810/11. és 1819. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek tanúsága szerint kegyúri alapítású iskolákkal még mindig elég kevés számban találkozunk megyénk területén. Kivételt képez Eszterházy Károly egri püspök, mint kegyúr, aki birtokain több elemi iskolát építtetett; az egri járásban Egerben, Szarvaskón, Füzesabonyban, Kápolnán, Maklárán, Nagytályán; a hevesi járásban Kiskörén, Kömlön, Tiszánánán, Tiszaörsön; a pétervásárai járásban Baktán, s a tiszafüredi járásban Sarudon. Az egri főkapitán Mezőtárkányban, Poroszlón, Bátorban és Aranyoson, egyéb földesurak Fancsalon, Boconádon, Tarnaszádányban, Tiszahalászon, Szücsiben a plebános, Gyöngyöspatán Büky József egri kanonok építtettek elemi iskolákat. A többi Heves megyei helységben még mindenütt a község lakossága építtette és tartotta fenn azokat 1810—20 között.

A XIX. század derekán fennálló 127 Heves megyei elemi iskolából 51-et, vagyis az összes iskoláknak mintegy a 40 százalékát alapították a kegyurak, a többit a községek szegény lakossága építtette. A nagybirtokosok még tettek valamicskét ezen a téren — bár korántsem annyit, mint amennyit tehettek volna —, de a megye közbirtokos kismessége jóformán nem áldozott semmit a falusi népoktatás ügyéért. Ezzel kapcsolatban a szenterzsébeti plebános meg is jegyezte: »De könnyebb is itt (Fedémes filiálisban — Sz. I.) a néppel boldogulni, mert érseki lévén ezen helység, fát könnyen nyer mindenkor, a lakosok pedig nemtelenek lévén, ha bajjal, sok fenyegetéssel, kéréssel is, mégis csak könnyebben valamire bírhatni, mint a nemeseiket.« Mindig fennállott az a törekvés, — főként a jobbágyfelszabadítás után —, hogy az uradalom a községre, a község viszont az uradalomra szeretne volna áthárítani az iskola fenntartásának a gondját, így aztán a két baba között mindig elveszett a gyerek.

Ha végiglapozzuk Heves megye iskoláinak és tanítói állomásainak 1852-ből származó összeírását, valóban elismerjük, hogy az egri püspökök, illetve 1804-től fogva érsekek, a megye területén lévő 127 elemi iskolából mintegy 30-at felépíttettek (23%). Ugyanakkor az egri főkapitán hét elemi iskola felépíttetője, illetve kegyura volt megyénkben. De mindez nincs arányban hatalmas vagyonukkal és gazdagságukkal! S amit tettek ezen a téren, azt is csak azért cselekedték — mint alább bővebben is kifejtjük —, hogy — Pyrker érsek szavaival — a jobbágygyerekekből »buzgó keresztények, hív alattvalók s jámbor polgárok válhassanak«. Az »alsó rendbeli nevelendékek« nevelésében hűségesen szem előtt tartották a második Ratio rendelkezését, s arra nevelték a parasztgyerekeket, hogy »ember társaik eránt való kötelességeiket idején megismerjék, s gyakorolni megtanulják; név szerint hogy elől-

járóikhoz engedelmességgel, jóltévőikhez hálaadatossággal, polgártársaikhoz igaz, nem színlett szeretettel» viseltessenek [34].

Mivel a földhözragadt parasztok nem tudtak eleget tenni az iskola építési és karbantartási kötelezettségeinek, ennélfogva a tanítói lakások, iskolaépületek, illetve tantermek siralmas állapotokat mutattak. »A község terhe építeni az iskolákat és mesterházat — írja Edvi Illés Pál 1833-ban — ez pedig tudni való, mely magával tehetetlen... Többnyire ezen épületek megannyi csúfos pasquillusok a nevelésre. Velők egy nyomon jár a mester lakás, mintha a tudomány és nevelés műhelyéhez csak hitvány kunyhók illenének. Úgy de külömben ki építsen? A jobbágy-e? az úgy is eléggé nyomatott. Erre még több s új terhet tenni nagy bűn lenne...«[35]. De hiába várták a nagyuraktól is »a nemeselelkű áldozatot«, mert a földesurak inkább tíz istállót építettek, mint egy iskolát.

Több helyen a tanító kénytelen volt megyénkben is tanterem hiányában saját lakószobájában tanítani (*ludimagister non exiqua cum incommoditate proles in propria domo instituit*), mint pl. az 1810-es években az egri járásban Domoszlón, Vécsen, Markazon, a gyöngyösi járásban Fancsalon, Nagyrédén, a hevesi járásban Ugrán, a pétervásárai járásban Recsken, Szajlán, Szentdomonkoson. A tanítói lakások, a tantermek rossz, düledező, elhagyatott állapotban várták a szükséges javításokat; szűkösek, sötétek, nedvesek, esőtől átjártak, nyirkosak voltak. Felnémten és Szentterzsébeten a tanterem nemcsak tanítási célokat szolgált, hanem — tanulók hiányában — a mester éléskamrájául is. Az 1811. évi vizita így ír a bocsi fiókegyház tanítói lakásáról: »Az egész épület a víznek járásába vagyron helyezve, ugyan azért a tanító lakása igen félelmetes, sőt veszélyes, fél igen is családjával együtt, mihelyest valamely igen terhes felhő mutatkozik az égen, hogy nemcsak maga, de szobájának bútorzata is megfürdik; úgy is történt már itt lakásomnak 14 éve alatt többször — emlékezik vissza a plebános —, de legmélyebb emlékezetembe lévő a tavalyi egymásután két éjjeli áradáskor, mert a szobájának a falán be, az ajtaján kiment a víz, minden bútora a vízben veszett, veszedelmében, melyben élete is forgott, a hegy oldalban bámuló sokasághoz folyamodott segedelemért és szerencséje, hogy találkozott megmentője...« [36].

Nem sokat javultak ezen a téren a viszonyok a XIX. század közepeére sem. A feldebrői iskolát a helység építtette és tartotta fenn, — illetve kellett volna fenntartania, mert igen elhagyatott állapotban találta az 1852. évi összeírás. »Mihelyest kilép a gyermek az iskolából, már a más fundusán van; sőt oly hely sincs, hová természeti szükség esetében, mi a gyermekeknél gyakori eset, elrejthetnék magokat.« Angyal Imre felsónánai plébános ezeket jegyezte meg a tanteremről: »A tanoda szobába télen csak zsúfolva férnek be a gyermekek, s azért alig lehet köztök egy órát folyvást kiállani és a nélkül, hogy egy, vagy másíknál az ember lábára ne hágjon, köztök elmenni.« A gyöngyöstarjáni iskolaterem is olyan szűkös és sötét volt, hogy téli időben, »midőn számosabban járhatnának a gyermekek, az önkényi jövők sem férnek be, s ha beborult az idő, olvasni s írni csak nehezen lehet benne«.

Pásztó mezővárosban a század derekán az iskolába járó gyerekek száma jóval felülhaladta a 400-at, az iskolatermek azonban olyan szűknek bizonyultak, hogy az iskolába járók számának a felét is alig képesek »az egészség veszélyeztetése nélkül« befogadni. Mivel Tiszaabádon és Szalókon a régi iskolaépület összeomlott, »a tanítás idegen szívdobogóból átkölcsező házakban vagy kamarákban tartatott«.

A tantermek felszerelése igen szegényes, a legtöbb helyen hiányos volt. A bessenyői tanteremben találunk 1810-ben egy betű- és egy számoló táblát, a padok pedig a régi templomi székek maradványaiból kerültek ki. Ugyanígy engedték át Hevesen is a kimustrált templomi székeket az iskolának. A szükséges padok hiányában Kömlőn még a század derekán is az iskolásgyermekek egy része a csupasz földön ült. Nem egy helyen előfordult, hogy »sem padok, sem lócák nem lévén az iskolában, az iskolások részint deszka darabokon, ládákon, részint pedig a földön ülnek, a tanítás és az egészség kárára«, vagy, hogy »lócák lévén, s nem padok az iskolában, az író gyermekek asztal mellett állva kénytelenek írni«. Nem állt egyedül Markaz a század közepén, ahol a felszereléshez minden hiányzott két rossz padon kívül. Még silányabbul voltak ellátva a tanulók iskolaszerekkel, könyvekkel, tintával, papírossal. A falusi elemi iskolák lezüllött állapotának nem csekély oka volt a tanítók tudatlansága, készületlensége, sokirányú elfoglaltsága is. »Tagadni nem lehet — írja Maskovics Mihály 1833-ban —, hogy az úgynevezett falusi iskolák állapotja általjában nézve nálunk igen szomorú, — nem mintha azoknak száma a népességhez képest aránytalanul csekély volna . . ., hanem mivel falusi iskolamestereink csak igen gyakran vagy maguk is tudatlanok, vagy pedig a szükséges tanítás módjában igen járatlanok lévén . . . De vajon lehet-e illő oktatást várni oly falusi tanítóktól, kiknek egy része mit sem tud egyebet, mint olvasni, valahogy írni, számolni.« [37].

Az iskolamesterek kiképzésére az 1777-ben kibocsátott Ratio Educationis előtt semmiféle intézmény nem szolgált. Ennek következtében mindenféle tanulmányait abbahagyott, vagy egyáltalában el sem kezdett ember hosszabb-rövidebb ideig megpróbálkozott az iskolamesterséggel. »Nézzük meg, csak hol vesszük nevelőinket . . . alsó nemzeti iskoláinkhoz . . . deákok, henye csavargók, elaljasodott borbély-legények, nyomorék katonák, szerencsevadászok, elrészegeedett aggok, kicsapott színjátósok között s több más gyűlevész népben találjuk fel — tisztelettel említvén a tiszteletre méltókat — a haza polgárai nevelőinek veteményes kertjét.« [38]. Az egyház is onnan vette a tanítókat, ahonnan éppen kapta. A gimnázium grammatikai fokozatát lehet átlagul elfogadnunk, mint előkészületet a tanítóságra. Az 1777-ben kiadott Ratio megpróbálta szabályozni a tanítóképzés szervezetét az ún. »normáliskolákban«, amelyeknek feladata volt, hogy »az egész országban elhelyezett népiskolák élére állítandó tanítók bennök képeztessenek, akik mindenütt ugyanazon tanítási módszert vezetik be és állandóan megtartják«. [39].

A tapasztalat azonban azt mutatta, hogy e normáliskolákból sem kerültek ki megfelelő képzettségű tanítók [40]. S ráadásul nem is

innen került ki a XIX. század első felében az iskolamesterek és segéd-tanítók derékhada, hanem »... oly falusi gyermekekből, kik vagy azért, hogy otthon nem igen szükségesek, vagy hogy szülők vagyonosabb, esztendőnél talán tovább mind mások, tölthetik idejüket az iskolában, s így az olvasásban, írásban a többenél ügyesebbek lesznek, úgy, hogy majd a föl vigyázást, vagy a leckézést is a tanító reá bízza; ha pedig az ilyeneknek még az éneklésre kedvök s szavok is van, hogy a mestert a choronon segíthetik, vagy tehetségek, hogy a hegedűn, vagy sípon egynehány nótákat megtanulhatnak, vagy már a claviert pöngetik is. már a tanító házához szorosabban kapcsolódnak, már a tanuló gyerekből praeceptor válik: de hogy születése helyén sokáig, mint gyerek, ne tekintessen, egy év múlva már mint formalis praeceptor és segéd más tanítóhoz szegődik, de a kinél szinte úgy, mint az előbbinél a leckézésen s egy két darab új nótákon kívül, alig tanul többet, csak hogy a felserdülő idejéhez képest magát a merészebb társalkodásban erkölcsrovására s kárára törekedik megkülömböztetni. Ily foglalatosságokban eltöltvén egy vagy több helyen még két három esztendőt, már arra veti minden gondját, miképpen szerezhessen magának mesteri hivatalt: e végre vagy attyafiai, vagy kérlelt baráti által kedvezőket keres magának valamely helységben; vagy egy öreg tanítónak lyányát veszi célba; vagy valamely özvegy mesternét, kivel a szolgálatot is moringul s örökségül kapja s így meg van a tanító s kész a mester...« [41].

Heves megyében is a tanítók legtöbbszörének a XIX. század első felében csak elemi iskolai végzettsége lehetett. Egerhez közel, Maklár-on és Nagytályán az iskolába járás legfőbb akadályja — az 1810. évi vizita szerint — az iskolamesterek tudatlansága, tétlensége, inaktivitása. Poroszlón 1819-ben az Árva megyéből ideszármazott 29 éves Tomány Mihályt találjuk az iskolamesteri hivatalban. Egy évi segéd-tanító, majd négy évig ellátta a harangozóságot, s végül a község, az uradalmi tisztség, a plebános és az alesperes közös beleegyezésével megválasztotta az elhunyt kántor helyébe. A tanítóság mellett azonban tovább folytatta a szabómesterséget is. Boconádon és Bodon ugyanakkor a harangozó tanított.

A középiskolát járt tanítók között is sok volt olyan, aki csak a gimnázium alsó négy osztályának (a grammatikának) valamelyikét végezte el, mint pl. Nagy Sándor kömlői segéd-tanító, N. Veress József pélyi segéd-tanító és N. Pozsgay Ignác parádi tanító. A felső gimnáziumi osztályokból már jóval kevesebben kerültek ki falura tanítónak. Ilyen volt megyékben az 1810-es években Fábian Ignác bodonyi tanító, aki a humaniorák második osztályát, Mihályi István derecskei tanító, aki a retorikát és Adlar András recski tanító, aki a logikát végezte el. Nem egy Heves megyei községben a tanító latin nyelvismereete is abból fakadhatott, hogy elvégezte a gimnázium néhány osztályát, még ha a viziták nem is tanúskodnak erről (Mezőtárkány, Egerfarmos, Adács, Gyöngyöshalász, Vámosgyörk, Visznek, Erk, Heves, Pély, Bátor, Aranyos, Bocs és Bodony).

Szembetűnő, hogy a XVIII. század derekához viszonyítva, lényegesen kevesebb a szlovákul és németül tudó tanítók száma. Csupán

a mezőtárkányi, boconádi, hevesi és pélyi tanítókról jegyzi meg a vizita, hogy tudnak szlovákul. Németül csak a vámosgyörki tanító tudott. Különösen meglepő a pétervásárai járás tanítósa körében a szlovák nyelv ismeretének a hiánya, ahol tudvalévőleg jelentős szlovák nyelv-szigetek éltek az előző században, de a XIX. század derekára már eléggé elmagyarosodtak.

A Heves megyei tanítói karba a XIX. század első felében már nemcsak jobbágyorsorból, vagy esetleg a városi polgárság köréből származott egyének kerültek be, hanem — elenyésző számban ugyan —, de az elszegényedő kisnemesi ifjak közül is. Ilyen nemes származású tanítók megyénkben az 1810-es években: a detki Balogh Antal, a bástori Kiss Gergely István, a parádi Pozsgay Ignác, a segédtanítók közül pedig a pélyi Veress József és a tarnaméri Bábás Ferenc.

Ilyen előképzettségű tanítókra bízta a falusi gyermekek oktatását—nevelését. Ezekről függött a falun »... mind az erkölcsi, mind az elméleti tehetségeknek kifejtése, kiműveltetése s tökéletesítése; ezen alapul mind a személyes boldogság; mind egész községnek jó vagy rossz sorsa; mind lelki, s társaságbeli állapotja«. [42]. Nem is hárulhatott nagyobb csapás egy-egy községre, mint abból, hogy egy rossz erkölcsű, iszákos, műveletlen mester vette át az ifjúság nevelését. Az 1810-es évek vizitái a nagytályai iskolamesterről jegyzik fel, hogy iszákos, és feleségével együtt a nép megbotránkoztatására szolgál (potui deditus, una cum uxore ad scandalum populi). A derecskei tanító olyan nyers és embertelen módon bánt a gyerekekkel, hogy azok elidegenedtek az iskolától. A leleszi iskolamester inkább a vadászatokban és kóborlásban lelte kedvét, mintsem a tanításban.

A legsúlyosabb baj a népoktatás terén a tanítóképzés fogyatékos-sága, s általában a képesített tanítóknak való nagy hiány volt. Az ún. normális főelemi iskolákban kiképzett kis számú növendékkel nem lehetett a szükségleteket kielégíteni, másrészt nem is kerültek ki ezekből eléggé képzett tanítók. »Tanítókat készítő iskoláink nincsenek — jegyzi meg Zsoldos Ignác, nevelésünk hiányait vizsgálva —, mert a mellyek léteznek, ezen nevet részint vagy éppen nem is érdemlik.« [43]. A kormány és a felekezetek tanítóképző intézetek felállításával próbáltak segíteni a bajon. Az a rettentő elmaradottság, amit az egri érsekek (Fischer és Pyrker) egyházmegyei látogatásaik alkalmával tapasztaltak, késztették arra Pyrkeret, hogy intézetet alapítson az iskolamesterek kiművelésére. 1828-ban kiadott körlevelében írja: »...Nekünk már nem annyira az iskolák szaporításáról, mint azokba ügyes tanítók oktatásáról kell gondoskodnunk.« [44].

A Pyrker érsek által létrehozott egri első magyar nyelvű tanítóképző intézet alapításának célja: a tanítók kétségbeejtő tudatlansága miatt — ennek orvoslására — egy megfelelő, a kor színvonalán álló mesterképző felállítása. Az intézet ünnepélyes megnyitása 1828 november 11-én történt. A két esztendő tanulmányi idő alatt az elemi népiskolai anyagot rendszeresen tanította, s a pedagógiai tárgyakkal párhuzamosan nem feledkezett meg a gyakorlati kiképzésről sem. Ugyanakkor igyekezett megbirkózni a tanítói hivatal két járulékával is:

a kántori és jegyzői tisztségre való előkészítéssel [45]. A képesített tanítók száma azonban Heves megye területét tekintve, roppant csekély volt; az egri érseki tanítóképző intézet a század derekáig még nem igen tudta éreztetni hatását.

A kormány ilyen mesterképző intézeteket nyitott Budán, Pózsonyban, Nagyváradon, Kassán, Győrött, Körmöcön, Zomborban stb., katolikus főpapok pedig az egrin kívül Szepesben, Pécsett, Veszprém-ben és Esztergomban. Ezeknek az intézeteknek a közelebbi célja az volt, hogy itt azokat, akik a mesteri hivatalra kívánják magukat szentelni, erre telhetőleg a legjobban előkészítsék. Távolsági célja, hogy »a népnevelés célszerű irányt, egyszersmind ügyes terjesztőket nyervén, a fölséges Királynak hű jobbágyok, Hazának jó emberek, mivel munkás s hasznos polgárok, hív lelkes és mi legfőbb, megelégedett fiak, az Anyaszentegyháznak pedig jámbor, erényes és buzgó keresztény hívek neveltessenek«. [46].

Az iskolamesterek a legtöbb helyen a falusi jegyzők tisztét is viselték. Az 1810-es évek vizitái elének tárják, hogy Heves megyében különösen a gyöngyösi, a hevesi és pétervásárai járásokban általános a két tisztség együttes viselése. De ezen a téren nem igen javult a helyzet a század közepére sem. Az 1852. évi összeírás szerint igen kevés volt az olyan helység — kivéve az egri és a hevesi járást —, ahol az iskolamester a kántorságon kívül ne viselt volna egyéb hivatalt, főleg a jegyzőséget.

A széki filiális tanító egy személyben kántor és két helységben, Széken és Terpesen ellátta a jegyzői és harangozói tisztet is. A gyöngyössolymosi tanító kántor, tiszteletbeli »helység-tanácsnok« és az »árvák atyja«. Mivel a legtöbb tanító valóban alig tudott jövedelméből megélni, a leggyakoribb jövedelmi forrás, ami már nem is számított mellékjövedelemnek, hanem rendes fizetésrésznek, a jegyzőség volt. Kápolnán 1852-ben az iskolamester látta el a közgyámi számadást, a felsőnáni tanító »föld becselői ügyvezető«, segédje pedig »földbecslői tollvivő« volt.

»Ahol valamivel értelmesebb a tanító — írja Briedl Fidél — az a község jegyzői teendőit is végzi, vagy gazda, pajtabíró az uraságnál. Két úrnak szolgál, tehát természetesen egyiknek sem tehet eleget; ha az iskolát járja, a gazdaság szenved. Éppen így van a jegyzői hivatallal is, mely nagyon lebilincseli a tanítót, úgy annyira, hogy az iskolában csak ritkán jelenhetik meg s így kénytelen segédjére bízni a nevelői munkát; ha pedig az sincs: sehogy sem megy a tanítás dolga. Így a gyermek hétszámra nem is lát iskolát, de nem is láthat, mert tanítója a bírónál a falu számadásaival és a boros kancsóval vesződik.« [47]. Ezért mind erősebben merült fel az a kívánság, hogy a mesteri és jegyzői hivatalt különválasszák egymástól, »mert ha a mester egyszersmind jegyző is, az kibeszélhetetlen sok gonosznak kútforrása a nép oktatásra nézve«. [48].

A második Ratio erre vonatkozólag azt jegyzi meg, hogy a mester a jegyzői hivatal terhe alól mentesíttessék, hogy egész energiájával tanítói hivatalának élhessen. Ha pedig a község szegénysége ezt nem

engedi meg, akkor egyelőre ugyan lehetővé teszi a két hivatal együttes viselését, de a tanítónak ebben az esetben segédet kell fogadnia. Az 1810/11. és 1819. évi vizitációk alkalmával a Ratio rendelkezésének értelmében Fischer István egri érsek is igyekezett rávenni a községeket a két hivatal szétválasztására, illetőleg ha ezt a község szegénysége nem tette lehetővé, akkor legalább segédtanító felfogadására.

Domoszlón — mivel a falu elég népes, s ezért a jegyzői hivatalt a tanítóival nem lehetett összeegyeztetni — csak úgy engedte meg az érsek az iskolamesternek a jegyzői hivatal további viselését, ha segédet tart. Ugyanígy rendelkezett Egerszalókon, Adácson, Vámosgyörkön stb. Csak olyan helyeken — főleg a kis fiókegyházakban — nem emelt kifogást a két hivatal együttes viselése ellen, ahol nem akadályozta nagyobb mértékben főként a kántori és csak másodsorban a tanítói munkát. A nagyobb forgalmú (transennalis) községekben azonban annyira felszaporodott a tanító jegyzői teendője (pl. Vámosgyörkön), hogy ezekben elkerülhetetlen volt a segédtanító felfogadása.

A XVIII. század derekán, Mária Terézia korában — mint az előző fejezetben láttuk — alig néhány segédtanító működött Heves megyében. A második Ratio úgy rendelkezett, hogy segédtanító által kell a dolgon segíteni, ha egy tanító elégséges nem volna az iskolai foglalatosságok vezetésére [49]. A XIX. század első felében — már az 1810-es években is — az a ritkább eset megyénkben, ha valahol nincs segédtanító. Kivételt csak a kisebb filiális községek képeznek, főleg a pétérvásárai járásban, ahol a tanítók maguk tanítottak segéd nélkül. Ahol volt segédtanító, ott a kántor némely esetben maga is tanított, ha nem akadt egyéb elfoglaltsága, egyébként felügyelete alatt a segédtanító végezte az oktató-nevelőmunkát. Más esetben pedig csak egyedül és kizárólag a segédje tanított.

Melyek voltak a segédtanító (promagister, instructor) kötelességei? Az 1810-es évek vizitái legtöbbször csak azt jegyzik meg ezzel kapcsolatosan: tanítani a kántor felügyelete alatt. Vagy: tanítani és a jegyzői hivatallal elfoglalt kántort az egyházi teendőkben helyettesíteni. De néhány községben bővebben is részletezik a segédtanító kötelességeit, mint pl. Gyöngyöshalászon, ahol Krakotky József segédtanító kötelessége volt a gyermekeket az olvasásra, írásra, ministrációra és a hit-tanra oktatni, velük minden nap a templomba menni, rájuk ügyelni, hogy a templomban illedelmesen és jámborul viselkedjenek. Hevesen Vitkoczy Ignác segédtanító kötelessége volt a fentiekén kívül szerdán és szombaton a plébános vagy a káplán jelenlétében az iskolában katekizálni a tanulókkal.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek tanúsága szerint a tanítókat általában a plébános alkalmazta a kerületi alesperes jóváhagyásával (cum annutu V. A. Diaconi per parochum assumptus). A plébános mellett az uradalomnak is volt beleszólása a tanító megválasztásába, sőt a községnek is, de a nép jogait ezen a téren is erősen korlátozták. Horton 1845-ben forrongás tört ki, mert az egri érseki főegyházmegye egyházi hatósága a kántori szolgálatból kitétette a nép kedvenc emberét, Bartok Ferencet. Midőn a szolgabíró személyesen jelent meg Hor-

ton, nem használt sem a szép szó, sem intelem; a szolgabírót illetlen és fenyegető kifejezésekkel halmozták el. A bírót, aki teljesíteni akarta a szolgabíró rendelkezését, a nép megfosztotta hivatalától, s kikergette a helységből. Nemcsak a férfiak, hanem az asszonyok, leányok is lármáztak, fenyegetőztek, hogy »nékik a kántorra nézve sem érsek, sem pap, sem uraság, sem vármegye, sem szolgabíró nem parancsol«. A szolgabíró kénytelen volt sürgősen kereket oldani. A megye Brezovay Imre szolgabíró és Baráth József tiszti alügyészt küldte ki Hortra, hogy a lázongás vezetőit azonnal fogassák el és kísértessék őket a megyei fogházba, a lakosokat pedig csendesítsék le [50].

A tanítók jövedelme a XIX. század első felében sem volt egységesen szabályozva és a legtarkább forrásokból — a tanító-földből, rétből, párbérből, stólából, deputátumból, a tanításért szedett tandíjból, jegyzői fizetésből stb. — tevődött össze, de mindent számbavéve is, nagyon szerény volt. Az 1810-es évek vizitái a tanítók jövedelmét több községre vonatkozóan pénzre átszámítva összesítették. A valóságban a tanítók jövedelme az összesített számot ritka helyen érthette el; az egyes jövedelemrészletek gyakran csak papíroson voltak meg. A tanítói földek nem hozták meg a felértékelt jövedelmet, a tandíj, a párbér és stóla nem folyt be rendesen. Akadtak természetesen jól jövedelmező állomások is, mint pl. az egri járásban Verpelét, ahol a tanító évi jövedelmét a vizita az 1810-es években 313 forintra, Maklár, ahol 228 forintra, a gyöngyösi járásban Gyöngyöspüspöki, ahol 235 forintra, Visznek, ahol 229 forintra becsüli. A tiszafüredi járásban Sarudon ugyanakkor az iskolamester csak 57 forint készpénzt kapott, ezenkívül 16 kocsi szénát, 7 öl fát, 122 pozsonyi mérő rozst és 50 pozsonyi mérő árpát (1 pozsonyi mérő=52,5 liter). De a jól jövedelmező tanítói állomások mellett »mostani élésmódja, vagysis ténférgése, más sorsra érdemes iskolatanítóinknak olyan, hogy azt életnek alig, hanem tengődésnek lehet inkább mondani; — jegyzi meg a kortárs — fizetésök csak annyi, hogy egy jóra való kanász kap annyit; s kérdelem már most, hogy adja egy jó lelkű, még idővel elnépesedését is meggondoló férfiú magát alsóbb tanítói hivatalba, tudván, hogy egy mesternek 20—30 forint fizetéséből, hogy egyszersmind jegyzői hivatalát is vihesse, néha még úgy nevezett praeceptort... kell tartaniok, miből éljen hát el?«. [51].

Angyal Imre felsőnáni lelkész megállapítását, hogy ti. »a kántor tanítói jövedelemből becsületesen megélni nem lehetvén, az a tanításban szorgalomra egyáltalában ösztönt nem adhat« — általánosnak vehetjük megvénkben. A filiális tanítók évi jövedelme általában még alacsonyabb volt, így pl. Ugra fiókegyházban csupán 27 forint. Mivel a tanítói fizetés igen csekély, a tanító kénytelen volt, hogy valahogy megélhessen, »csekély gazdaságának kezelése után is látni, mi őt a tanításban szükségképpen akadályozza«. (Pl. Tiszafüreden).

A gyerekek tanításáért szedett tandíj (ab instructiōe prolium) eléggé egységesült a Mária Terézia-korabeli állapotokhoz viszonyítva. A XIX. század elején a tanítók tandíj fejében nem az egyes tanulók után szedett 30 krajcárt vagy esetleg egy-egy forintot kapták, hanem a község biztosított számukra 4—5—6—8—10—12 forintot és ugyan-

annyi pozsonyi mérő életet, — az egri érsekségnek a beiskolázást célzó szorgalmazására. A tandíj szedésében mutatkozó változásra vet fényt az aranyosiaknak 1807 június 7-én kelt kontraktusa: »... hogy ezen-től az iskolabéli gyermekek annál inkább nagyobb számmal járhas-sanak az iskolába és a szegényebb gyermekek is a fűzetés végett az isko-látul el ne maradjanak... egész szegény helységünknek nevében arra állottunk, s abban megegyeztünk, hogy ezután az iskolába járó gyer-mekek akár minémű szín alatt soha egy pénzt sem fognak fűzetni a tanításért, hanem az egész helység részéről, s annak közönséges cas-sájából, a tanító kis mesternek tartására fogunk fizetni esztendőnként 5 kila kétszer búzát (egy kila=két pozsonyi mérő=125 liter — Sz. I.) és 5 Rhénes forintokat, mely fizetésért a tanító mester mindenkor köteles légyen kis mestert tartani«. [52].

Szenterzsébet fiókegyházban, Leleszen, a szülők 1811-ig minden egyes fiú-tanuló után évenként egy-egy forintot, a leány-tanuló után 30 krajcárt, és egy kocsi tűzifát adtak. Most az érsek úgy rendelkezett, hogy a község ezután fizessen a tanítónak évenként 10 forintot és 10 pozsonyi mérő búzát, s gondoskodjék az iskola téli tűzifa szükségletéről.

A segédtanító javadalmazása — amely a legtöbb helyen a kántor és a közte létrejött egyezkedéstől függött, — még inkább botránkoztatón kevés volt. Fizetését egyes helyeken a principálisa, másutt a köz-ség folyósította. Évi dotációja a »körülményektől« és az egyezségtől függően változott, »a mennyiben a kántorral megegyezhet«, mint pl. Kápolnán, Kompolton, Tófalun stb. Mezőtárkányban az 1810-es évek-ben az iskolamester kötelessége volt a segédtanítót ellátni élelemmel, zsebpénzzel, lakással. Apcon kapott a segéd az öregmestertől évenként 20 forintot, két pár fehérneműt, kosztot, lakást és ezenfelül tanította orgonálni. Másutt, mint pl. Füzesabonyban, Maklárón, Nagytályán, Gyöngyöstarjánban a községtől kapott a segédtanító 12 forintot és 12 pozsonyi mérő rozsot. A segédtanító évi járandósága, amelyet a község-től kapott, az 1810-es években általában 8—10—12—15, ritkább eset-ben 20 forintot és körülbelül ugyanannyi pozsonyi mérő életet tett ki. A XIX. század közepén a csányi, domoszlói, vécsi, füzesabonyi, kere-csendi, maklári és mezőtárkányi segédtanító kapott a községtől 4 forint 48 krajcár készpénzt, 12 kila rozsot, a kántortól kosztot és lakást az iskolaépületben. A legtöbb helyen »az oskola volt a szegény segédtanító lakása«. A tanítóház és iskola karbantartása, tanítóföldek megmunkálása — mint mondtuk — ugyancsak a jobbágyok kötelessége volt. A kán-torföldeket őszi vetés alá háromszor, tavaszi alá pedig egyszer szán-tották, bevetették a kántor magvával, a gabona- és szénatermést le-kaszálták, összetakarították és behordták. Mivel az alföldi részeken a rétekre vonatkozólag még az 1810-es években is fennállott az újra-osztásos földközösség, ennél fogva a tanítónak nem volt meghatározott, kimért rétje, hanem többnyire egy fél jobbágytelki állománynak meg-felelő rétet mértek ki rá a falusi bírák az újraosztáskor, mint pl. Tar-naszentmiklóson vagy Tiszanánán (»...prata fixa non habet, sed me-diae sessioni coloniali correspondens falcastrum judices pagenses debite extradant occasione distributionis pratorum«) [53].

A szegény jobbágylakosság nem egy helyen vonakodva tett eleget a tanítóföldek és rétek megmunkálásának. Tudjuk, »hogy a falu dolgával véghezvitt munka minő sikerű«. [54]. A parasztok elhanyagolták a tanítónak járó fizetés teljesítését is. Ezért a kápolnai plébános 1852-ben kívánatosnak tartotta, hogy a kántori párbér illetmények beszedésében a világi hatóság nyújtson segédkezet, »hogy a kántor ne kinteleníttetne a minden néven nevezendő örök sorában azt házanként összeszedni, vagy olykor fele jövedelmének a lakosoknál maradni, — mi által több anyagi s szellemi kár, időtöltés, hivatal mulasztás, egyéb kellemetlenségek, nép surlódás sat. kikerülhetnék«.

Mivel Bodonyban és Parádon a lakosok nagyobb része szegény volt, a tanítónak vagy gazzal fizetett, vagy éppen semmit nem adott, csak »az adósságot gyűjtik magukra«. A falusi mester a nép szemében úgy szerepelt, mint »valami szegény és könyörülésre méltó teremtmény. Úgy nézi őt a község — írja a kortárs —, mint igen csekély tekintetben, vagy szinte szükségtelen tagját a gyülekezetnek, melyet ő még is élelemmel tartani kényszerül. Az ily megvetésnek pedig minő káros befolyása vagyon a nevelésre, azt könnyen általlátja ki-ki«. [55].

A tanításban követett módszerről igen gyér anyagot tartalmaznak az egyházlátogatási jegyzőkönyvek. Amit mégis elárulnak, azt is első sorban a vallástan tanításával kapcsolatban mondják el. Módszeres tanításról a XIX. század első felében még nem is igen beszélhetünk, bár az idevonatkozó rendelkezések megvoltak, de csupán írott malasztként. Bizonyos kézikönyvek is jelentek meg már falusi tanítók és tanulók számára (pl. A hármas Kistükör; Lácza József: Oskolai tanító könyv, 1793.; Böszörményi Pál: A falusi iskola tanítók számára készült kézi-könyv, első darab, 1824. stb.). A neveléssel foglalkozó magyar iratok is megszáporodtak a XIX. század első felében; cikkek jelentek meg főleg a Tudományos Gyűjtemény, az Egyházi Értekezések, a Religio és Nevelés c. folyóiratokban [56]. A népnevelés ügye a reformkorban kezdett országos üggyé válni, s a módszeres eljárásokról is mind több könyv és cikk szólt. »Nem elég csak azt tudni, hogy mire kell a gyermeket oktatni — olvassuk a Tudományos Gyűjtemény 1832. évi számában —, hanem a remek munka abban áll, hogy mi módon, micsoda eszköz, bánás, s reá hatás által kell a gyermekkel azt mind megfogadni, tanultatni, a mi kiszabva s elő adva van... és ez az, a miben a falusi oskolákra nézve legszembetűnőbb, legnagyobb, legkárosabb a fogyatkozás s héjányosság...« [57].

Nem kis mértékben akadályozta a haladottabb oktató-nevelői módszerek alkalmazását a falusi elemi iskolákban, hogy a fiú- és leánytanulók 6 évesektől 12 évesekig mind egy szobában szorongtak együtt. Kíváncsi lett volna, hogy a kisebb elemi iskolákat is legalább két osztályra osszák és hogy a leánytanulókat a fiúktól elválasszák. Mivel azonban ez sok kisebb helységben akadályokba ütközött, a Ratio úgy rendelkezett, hogy a kezdők is más időben (délután), s az öregebbek is más időben (dél előtt) járjanak iskolába [58]. Edvi Illés Pálnak 1837-ben megjelent »Első oktatásra szolgáló kézikönyve« azt javasolja az osztatlan iskolák adta nehézségek leküzdésére, hogy a tanító ossza fel tanít-

ványait bizonyos osztályokra (classisokra), pl. betűzőkre, olvasókra, »betéve-tanulókra«, írókra, énekesekre, számvetőkre, »főbb-készülőkre« stb., s ezeket az »osztályokat« — ha a hely engedi — külön csoportokba ültesse. Minden egyes »osztálybeli sereget« aztán egyszerre leckéztessen vagy ő személyesen, vagy a vezetésükre rendelt »repetitor-gyermekek« segítségével [59].

A Ratio Educationis a hit- és erkölctant, az olvasást, írást és a számolást tűzte ki a népoktatás tantárgyaiul. Az 1810-es években a Heves megyei falusi elemi iskolákban is a »hitbeli dolgok«, az olvasás, írás és számolás szerepeltek a tantárgyak sorában; betűzés (litterae), foglалás (syllabisatio), olvasás (lectio), írás (scriptio) és a számtan (arithmetica). Ezeknél többet az egyházi iskolálatogatások jegyzőkönyvei nem is igen szorgalmaztak [60].

A legfontosabb tantárgy a hittan, illetve a katekizmus és az imádságok, esetleg a ministráció magoltató tanítása. A hittant a plébános, káplán vagy a tanító az ún. katekizáló módszerrel verte a tanulók fejébe, ami nem volt egyéb, mint értelmetlen magoltatás. A betűzést más gyermekektől, az összefoglalást vagy syllabizálást »közönséges hangos ordítás után«, a katekizmust pedig »ész nélküli kiabálás közt« tanulták a gyerekek [61]. A tiszánánai plébános nem hagyta figyelmen kívül az anyag ismételtetését sem, mert — véleménye szerint — a gyerekek hamar elfelejtik a hittant, ha állandó ismétlés nem segíti emlékezetüket. A jól felelőket szentképekkel és rózsafüzérrel ajándékozta meg, hogy ezáltal felkeltse a többiekben is a versengés szellemét. Nem csodálkozhatunk azon, hogy ezt a magoltató eljárást nem kísérte kellő eredmény. A vizitáló Fischer érsek 1811-ben többek között Fancsalon meggyőződhetett arról, hogy a gyerekek nem értik azt, amit felelnek (pueros cumprimis non intellexisse, quae respondebant, observavimus). Igen szemléletesen írja le ezt a magoltató, katekizáló módszert egy budai nevelő, Csátó Pál 1830-ban: »Mi a keresztény oktatás? A keresztény oktatás oly tudomány, amely... Érted, fiam? — Nem értem. — Semmi, csak tanulj meg. — Mi az egység? — Különösen felvett minden dolog egys... Érted, fiam? — Nem értem. — Semmi; csak te tanulj...« [62].

A falusi gyerek fejét teletömték elvont, előtte érthetetlen morális szabályokkal, különös bibliai történetekkel. Kivülről fújta, ha álmából rázták is fel, melyek az égbekiáltó bűnök, vagy hogy mit művelt Illés és Elizeus próféta, de arra már nem tanították meg, amire leginkább szüksége lett volna. Már a haladó gondolkodású kortársak is szóvá tették, azzal már nem elégedhetünk meg, hogy »... a köz ember csak esmérje a betűket, és azokat össze rakni tudja, vagy azokat még ténnyel is lefesthesse, hogy talán az imádságos könyvét, vagy a kalendáriumot által vakogja, — vagy legyen neki mit elfelejteni, mint a deák ministratiót, melyet oly sok verejtékkel tanult; hanem ideje már, hogy a betű ismertetét valóságos haszonra is fordíthassa, és az által tudományt is szerezhessen, mely állapotjához hasznos és szükséges«. [63]. Az ifjúság tanítása tárgyában készített országos küldöttség javaslatára a Heves megyei küldöttség olyan általános nevelési alapszabályokat

óhajtott kidolgozni, amelyekben az a kíváncsiság is felmerült, hogy a falusi gyermekeket a juhtenyésztés, a szarvasmarha szaporítás, szántás-vetés, selyemtenyésztés és más gazdasági tárgyak megtanulására irányítsák [64].

A XIX. század derekán a Heves megyei katolikus népiskolákban a következő tantárgyak szerepeltek: hittan, a katolikus anyaszentegyház szertartásai és szentírási történetek, »oltár körüli szolgálat« (ministratio), egyházi ének (mindez heti 7—12 órában), továbbá betűzés, foglалás, olvasás, írás, számolás (heti 10—14 órában). A vallástan heti óraszámáa általában megegyezett az összes többi tantárgyra fordított órák számával. Néhány helyen tanítottak ezenkívül »honi történetet« (Magyarország története) és »földleírást« (Magyarország leírása) heti 3 órában, mint pl. Kápolnán, Gyöngyösoroszában, Vámosgyörkön, Visznen, Pélyen, Tiszaörsön, Ballán, Bátorban, Tiszafüreden, Tiszaabádon. Aldebrön szerepel a tanrendben a gazdasági, természeti és házi tudomány, Kálban és Tiszaabádon a természettan (természeti ösméret) és Boconádon az egészségtan is.

A felső elemi iskolákban, mint pl. Egerben, már a grammatika elemeit is felvették a tanrendbe. Az egri felső elemi tanrendje osztályonként a következőképpen alakult: I. osztály: keresztény hitvallás — biblia — erkölctan — magyar olvasás elemei — írás, betűképzés és szóba foglалás — számtan — olvasókönyvből történő olvasás. II. osztály: keresztény hitvallás — biblia — erkölctan — »folytonos« olvasás magyar, latin, német-írás magyar és német nyelven — számtan — áhítatos énekek gyakorlata. III. osztály: keresztény hitvallás — biblia — erkölctan — magyar, német és latin helyes olvasás és írás — latin nyelvtan — magyar nyelvtan — földrajz — természetrajz — számtan — áhítatos énekek gyakorlata [64a].

A katolikus egyház vallás-erkölcsi irányú nevelésének továbbra is igen fontos szerep jutott a nép fékentangrásában. Az egyház a falusi gyerekekbe már zsenge korukban igyekezett beleplántálni az uralkodó, s az állam iránti szeretetet, hűséget és engedelmességet; a társadalmi helyzetükbe való megnyugvással és a túlvilági kárpótlásba vetett reménységgel töltötte el a parasztgyerekek szívét. Érdeklődésre tarthat számot, ha felütjük Edvi Illés Pál »Első oktatásra szolgáló kézikönyvét«, amely 1837-ben jelent meg. Ebben »a vallási különbség nélkül minden néptanítók s tanulók számára készült«, s a Magyar Tudós Társaság által Marczibányi-jutalommal koszorúzott kézikönyvben a szerző »mind azon tanulmányok gyűjteményét« nyújtja, »melyeket falusi magyar iskolában tanítani szükséges és hasznos«. [65].

Az »Erkölcsei elbeszélések és oktatások« c. részben így ír »a sorsával megelégedő emberről«: »... A gazdagság senkit sem tészen boldoggá. Vagynak emberek elegenden, a kik gazdagok és még-is boldogtalanok... Ellenben sokan vagynak, kik nem bírnak sokkal, még-is mindenkor vidámok; munkájukat jó kedvvel viszik végbe... kevés jövedelmök mellett mások kincseiket nem irigyelik; és kegyes szívök lévén, Istenben vetik erős bizodalmukat. A sorsával megelégedő és alázatos-szívű ember imigyen gondolkodik: »Ha hasznomra válik, az

Isten bizonyosan megáldja iparkodásomat; mert ő olyan jó édes atya, aki az ő gyermekeinek mind azt megadja, a mi azoknak szükséges és javokra szolgál... A kevés birtok mellett is lehetnek és vagynak is elég sok szép földi-örömeim. Aztán: *ha itt nem bírok is gazdagsággal, az én Istenem örökké tartó kincseket készített énnekem valahára a menny-országban.*» [66].

A »Tanulságos és mulattató versek« c. részben található az alábbi ízetlen verseke:

*»Az úrfi nem lát szükségét,
Sok csömogét eszik,
Gyakran kóstol vendégséget,
Bort, kávé is iszik.
Nekem nincsen más tartásom,
Mint túró, kenyerem:
Még sincs nyavalyáskodásom,
S vígan szökik erem.
Sokkal is többet vigadok, —
Bár dolgaim nagyok.
Isten! szívből hálát adok,
Hogy úrfi nem vagyok.«* [67].

Az egyház neveléspolitikája fegyvert adott a gyarmattartó Habsburg-abszolutizmus kezébe; a dolgozó népet igyekezett betörni az adózás és a katonaságot igájába. »Öcsém, Gyuri, ne is félj a katonai élettől — olvashatjuk Edvi »erkölcsi oktatásaiban« —, hanem ha reád talál kerülni a sor, te is vidáman menj a bátyád után... Sőt még az is becsületedre válik, ha csonkítottan vagy sérülten (mint Invalid) térnél is haza...« [68]. »Adót fizetni... és meghalni, kell az egész világon mindenütt; sőt nem egy országot lehetne nevezni, melyben a parasztnak végtelenül rosszabbul vagyonsorsuk, mint a magyarországi parasztnak.« [69]. Ilyen szellemben nevelt a katolikus egyház a Habsburg uralkodóháznak és az uralkodóosztálynak engedelmes, a gvarmati és feudális kizsákmányolásba aláztatosan belenyugvó, buzgó híveket.

A tanító fegyelmezési eszközként alkalmazta a verés mindenféle fajtáját. Némely iskolában a tanítási időszak jórésze vesszőzéssel és botozással tel tel. A falusi tanítók a fájdalmat okozó büntetések változatos skáláját alkalmazták. »Felfogták például a deliquenst négyen-hatan s úgy haitatott raita végre a siralmas ítélet. Vagy a bűnös kiállítatott a pódiumra, hogy egy krétával vont körben egy lábón álljon, melléje állítatván egy markosabb exekutor pálcával, ki a kíná-vázottnak mindannyiszor a lábára ütött, valahányszor ez, az egy lábón állásban kimerülve, a másíknak földreeresztésével magán segíteni igyekezett. Az egyszerű térdeltetés érdektelenné vált; behozták tehát az ölből egy pár hasábfát s annak legmetszőbb hegyélén kellett a vétkesnek a térdelés büntetését kiállani. Rosszul írt a gyermek? Tenverére, s úgy az öt körmére kapott a vonalzóval, miáltal a kéz még reszketegebb s a toll könnyű vezetésére még képtelenebb lett. Ha pedig vége lett az esztendőnek, nem ritkán az utolsó leckén az poroltatott ki, kit nyu-

godtabb és szorgalmasabb viselete egész éven át a büntetéstől megőrzött, hogy így egy sem találtassék, ki az iskolát szárazon keresztül ússza! Ily fegyelemrendszer mellett nem csoda, ha az iskola a félelem és rettegés háza lőn s a pajkos gyermekeket az iskola emlegetésével volt szokás megfenyegetni.« [70].

Az iskola volt az a hely, ahol a nép gyermekei megismerték — elég korán — a deres fegyelmét, »hol őket készen várta a felfegyverkezett oskolamester kegyetlensége, melly az iskolát, a tisztességes tudományok műhelyét kínzó helyévé változtatta«. [71]. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben nem egy helyen olvashatunk olyan esetekről, hogy a tanító igen súlyos büntetésekkel illeti a gyerekeket, mint pl. Csányban, Gyöngyöspatán, vagy Verpeléten. Az érsek figyelmeztette a plébánosokat, hogy ezeknek a kirívó eseteknek vessenek véget, és a tanítókat a gyerekekkel való szelídebb bánásmódra buzdítsák.

A tanítás a lakosság anyanyelvén folyt, általában magyarul; Felsőnánán magyar és szlovák, Kompolton német és magyar nyelven. A nemzetiiségi falvak lakossága a XIX. század derekára a legtöbb helyen elvesztette már szlovák vagy német anyanyelvét.

A paraszt nem tudta, vagy ha módjában is állott, nem küldte szívesen gyermekét az iskolába a XIX. század első felében sem. Még mindig igen sok volt megyénkben a tanítvány nélküli tanító és az igen alacsony létszámú iskolák száma. A parasztság nem érezte magáénak az iskolát s gyermekeit inkább otthon hasznosította. »Tavasztól kezdve egész mindszent napjáig az oskolába nem küldetnek a gyermekek — írja a század derekán Lepáris Károly aldebrői plébános, mint a helybeli elemi iskola igazgatója —, csak azokat küldik, kikre hon vigyázni kellene, — rendesen itt minden malacnak, s libának különös pásztora van, erre használtatnak el többnyire az iskola járásra alkalmas gyermekek, s míg az ilyféle pásztorkodások végkép el nem tiltatnak, addig nem fognak rendesen küldetni az oskolába.« A jó idő beköszöntésével az anyák csak az »éretlen korú kisdedeket« küldték leginkább iskolába, ha otthon nem kellett bölcsőt ringatniok, hogy »ülni tanuljanak és ott-hon ne lármázzanak«. [72]. Még az 1870-es években is felpanaszolja a tankerületi felügyelő, hogy »alig keltek ki tavasszal a libák a tojásokból és már seregestől hagyatják el az anyák leányaikkal az iskolát, sok-sok anya még télen is fogja el leányát gyakran az iskolától, még pedig alaptalan és silány ürügyek alatt«. [73].

De a tanulók iskolából való elmaradásának okát nem jelölhetjük meg kizárólag abban, hogy az iskolás korból nőttek a szülők mezei és házi munkára (a ház, a kicsinyek, a libák őrzésére, fonásra stb.) fogták. Ha végiglapozzuk az 1810-es évek egyházlátogatási jegyzőkönyveit, nem egy helyen olvashatjuk, hogy a szegénység (paupertas) következtében nem tudják a szülők biztosítani iskoláskorú gyermekeik számára a zord hidegek és a feneketlen sár ellenében szükséges lábbelit vagy ruhát (... complures parentes ita miseri sunt. ut prolihus nec vestes, nec coturnos procurare possint — Detk). Másutt a szűk iskolaterem nem tudta befogadni a 6—12 éves gyermekeket. Télen a fűtés hiányában maradtak el. Nagytályán az oskolamester nemtörő-

dömsége és tudatlansága, Derecskén a tanító nyers és embertelen bánásmódja riasztotta el a szülőket gyermekeik iskolába járatásától (scholaris horror!).

Mindezek a körülmények külön-külön vagy együttesen azt eredményezték, hogy az iskolalátogatás rendszertelen és lanya volt. Magda Pál sárospataki tanár 1819-ben írt szavait megyénkre is vonatkoztathatjuk: »A falusi és alsóbb iskolákban, melyekben fogyatkozás nincsen, igen akadályoztatja a tanuló ifjúságnak a nagyobb tökéletességre való előmenetelét a többiek között azon környúlállás is, hogy a paraszt gyermeke csak a téli hónapokban jár az iskolába s amit ekkor tanult, azt más 6 hónap alatt ismét elfelejti s ökrök s ludak s mezei foglalatosságok közt elvadul s messze elmarad a csinos s szelíd emberiségtől.« [74].

Gyöngyösorosiziban 1810-ben a 6—12 éves gyermekek száma elérte a 122-öt, de ezek közül nyáron egy sem járt iskolába, télen se több nyolcnál. Gyöngyöstarjában ugyanekkor 214 iskolakötelesből télen mintegy 65 járt iskolába, de tavasszal ezeket is befogták mezei munkára, s így nyáron azt is elfelejtették, amit a télen fejükbe szedtek. Vámosgyörkön is az a panasz, hogy a tanulók rendszeresen nem látogatják az iskolát (continuative scholas non adeunt). Detken 1810-ben a 72 iskolaköteles közül 30-an jártak el az iskolába, de ezek sem egész éven át, csak négy-öt hétig. Baktán azért maradtak el a gyerekek az iskolából, mert az uradalmi és megyei közmunkákra, valamint a házi és mezei munkákra fogták be őket a szülők. Sirok fiókegyházában, Széken, Kalmár Imre tanító csak a húsvéti gyónás alkalmával és ádventben foglalkozhatott a tanulókkal, s ekkor is csak arra szorítkozott munkája, hogy hittanra tanítsa őket és a megfelelő korúakat előkészítse a szentségek felvételére.

Különösen rendszertelen és lanya volt az iskolabajárás az 1810-es években — de később is — a pétervásárai és a tiszafüredi járások területén. Derecske, Terpes és Tiszahalász fiókegyházakban nem is volt iskolaépület. Csehiben a 47 iskolaköteles közül alig néhányan (vix aliqui) látogatták az iskolát. Erdőkövesd anyaegyházban 104 közül 4, fiókegyházaiban, Váraszón 62-ből 11, Istenmezején 55-ből 10, Sirok anyaegyházban 169-ből 41, fiókegyházaiban Széken 103-ból 15, Szajlán 71-ből 33-an jártak iskolába. Még ennél is elszomorítóbb képet nyújt a beiskolázás terén a szenterzsébeti plébánia. A szenterzsébeti anyaegyházban a 66 iskolás korú közül senki, fiókegyházaiban, Fedémesen, Leleszen és Szentdomonkoson is csak néhány tanuló koptatta az iskola küszöbét (...partim ob angustiam scholaris aedificii, partim ob consuetudinem receptam scholarem horrorem!). Derecskén, Recsk fiókegyházában, a 152 iskolás korú gyerek közül senki nem járt iskolába.

A beiskolázás terén némileg javultak a viszonyok a XIX. század derekáig, bár egyáltalán nem a kívánatos mértékben. Az 1852. évi özszeírás szerint pl. Apcon az iskolás korú gyermekek száma mintegy 120-ra becsülhető, ezek közül téli időben 30—90-en eljárógattak az iskolába, — bár ezek sem »folyvást, rendszeren« —, nyáron pedig alig 20—30-an. A beiskolázás mértékét Heves megyében a XIX. század derekán a következő táblázaton szemléltetjük [75]:

Plébánia	Fiókegyház	A lakosok összesen	kat.	Katolikus gyermekek 6—12 évesek	Iskolába járók téli nyáron
I. Egri járás:					
1. Aldebrő	4. Vécs	1 555	1 549	295	180 80
2. Bessenyő		2 659	2 599	375	140 132
3. Domoszló		1 822	1 786	308	100 60
5. Eger (fiú felső el.)		986	971	230	55 93
6. Eger-Újvárosi (alsó elemi)		19 000	18 300	?	159 159
7. Eger-Hatvani (alsó elemi)					160 180
8. Eger-Cifra külv. alsó elemi					172 165
9. Eger-Maklári külv. alsó elemi					110 130
10. Egerszalók					150 180
11. Felsőszőlát			1 417 1 417	206 60	15
12. Feldebrő		1 160 1 150	159 40	10	
13. Felnémet	14. Szarvaskő	1 987 1 982	498 130	60	
15. Felsőnána		1 385 1 385	275 120	60	
16. Felsőtárkány		342 335	60 40	20	
17. Füzesabony	18. Dormánd	1 152 1 141	212 93	15	
19. Kál		1 560 1 554	212 130	120	
20. Kápolna		2 730 2 730	404 276	220	
21. Kompolt		967 907	132 94	76	
22. Tófalv	24. Deménd	2 196 2 180	382 130	53	
23. Kerecsend		1 401 1 383	212 125	65	
25. Kistálya	27. Nagytálya	1 532 1 516	244 136	38	
26. Maklár		1 367 1 345	253 97	83	
28. Markaz	32. Szentmaria	1 555 1 549	268 175	100	
29. Mezőtárkány		845 845	160 66	30	
30. Poroszló		921 921	167 79	45	
31. Verpelét		1 956 1 579	248 155	128	
Járási összeg:		784 784	139 126	61	
		879 872	137 48	32	
		2 367 2 356	369 198	205	
		4 000 700	75 8	45	
		3 370 3 105	472 140	80	
		360 344	60 40	30	

II. Gyöngyösi járás:

33. Adács	38. Szucsí	1 745	1 739	228	115	70
34. Apc		1 034	1 018	130	90	40
35. Csány		2 362	2 328	325	150	50
36. Ecséd		1 806	1 772	208	108	64
37. Fancsal		887	875	104	60	35
		797	777	84	30	15
39. Gyöngyös-Felső- város III. o.		13 506	12 000	?	38	38
40. Gyöngyös-Felső- város II. o.					31	31
41. Gyöngyös-Felső- város I. o.					80	80

Plébánia	Fiókegyház	A lakosok		Katolikus gyermekek		
		összesen	kat.	6—12 évesek	Iskolába járók télén	nyáron
42. Gyöngyös-Felső- város leányoszt.				50	70	
43. Gyöngyös-Külváros				70	110	
44. Alsó-Gyöngyös fiú I. o.		5 596	4 979	447	43	53
45. Alsó-Gyöngyös leány I. o.				181	115	120
46. Gyöngyöspüspöki		691	679	58	42	30
47. Gyöngyöshalász		1 049	1 010	175	75	42
48. Atkár		1 084	1 072	184	98	62
49. Gyöngyösoroszi		750	729	129	87	39
50. Gyöngyöstarján		1 596	1 586	240	110	80
51. Hort		2 070	2 053	358	202	141
52. Karácsond		1 732	1 732	250	124	85
53. Nagyréde		1 529	1 491	164	67	80
54. Pata (felső elemi)		2 539	2 422	550	39	20
55. Pata (alsó elemi)					97	125
56. Pata (leány elemi)					89	108
57. Pásztó (alsó elemi leány)		4 094	3 710	524	89	105
58. Pásztó (alsó elemi fiú)					119	130
59. (Aba-) Sár		1 748	1 723	286	120	70
60. Veresmart		414	414	48	27	11
61. Solymos		1 785	1 785	255	150	90
62. Szurdokpuszpöki		699	693	188	63	30
63. Szentjakab		602	589	117	52	27
64. Tar		1 260	1 206	192	125	75
65. Hasznos		723	715	113	64	22
66. Vámosgyörk		1 138	1 120	250	110	61
67. Visonta		906	906	120	70	45
68. Halmaj		?	?	?	?	?
69. Víznek		1 065	1 050	107	100	90
Járási összeg:		55 207	52 173	6 015	3 099	2 344

III. Hevesi járás:

70. Boconád		1 250	1 229	231	121	93
71. Bod, Bábpusztá		828	789	96	82	75
72. Detk		1 143	1 126	171	120	55
73. Ludas		619	619	78	70	25
74. Ugra		458	450	62	51	—
75. Erdőtelek		2 132	2 071	290	83	70
76. Erk		914	886	144	72	55
77. Tarnaörs		1 280	1 260	181	50	85
78. Heves		6 398	5 815	679	240	150
79. Kisköre		1 392	1 363	206	120	70
80. Kömlő		1 890	1 890	367	168	137
81. Nagyfűged		1 379	1 356	160	90	48
82. Zsadány		1 132	1 118	120	80	41
83. Pély		1 228	1 284	169	152	80
84. Tarnaméra		945	920	141	97	64
85. Zaránk		841	805	111	89	56
86. Tarnaszentmiklós		788	784	108	91	85

Plébánia	Fiókegyház	A lakosok		Katolikus gyermekek		
		összesen	kat.	6—12 évesek	Iskolába járók	téli nyáron
	87. Vezekény	705	692	53	18	18
88. Tiszaörs		1 359	1 339	224	120	150
89. Tiszanána		2 910	1 410	231	191	132
Járási összeg:		29 651	27 206	3 822	2 105	1 489
IV. Pétervásárai járás:						
90. Bakta		1 200	1 200	191	168	56
91. Bekölce		437	425	71	13	16
92. Balla		797	786	108	74	56
	93. Nádújfalu	584	579	82	69	45
94. Bátor		798	798	139	90	110
	95. Maconka	498	498	69	35	34
96. Bátor		669	641	88	88	10
	97. Aranyos	639	634	82	80	6
	98. Bocs	803	790	91	87	32
99. Bodony		1 470	1 463	225	145	60
	100. Parád	1 528	1 520	230	130	55
101. Csehi		387	370	43	10	5
	102. Szucs	186	180	26	12	8
103. Dorogháza		900	880	116	60	—
	104. Mindszent	415	415	60	38	—
	105. Szuha	500	500	65	34	—
106. Erdőkövesd		743	729	104	75	57
	107. Váraszó	558	494	82	45	8
	108. Istenmezeje	858	834	132	48	5
(Apátfalva fil.)	109. Mikófalva	889	887	110	74	58
110. Pétervására		1 228	1 204	147	80	60
	111. Ivád	282	278	43	25	14
112. Recsk		1 458	1 403	238	115	96
	113. Derecske	1 090	1 075	169	106	45
114. Sirok		1 096	1 068	186	109	20
	115. Szajla	688	671	101	54	21
	116. Terpes	329	325	36	36	8
	117. Szék	560	546	76	50	20
118. Szentertzsébet		877	863	146	56	36
	119. Fedémes	307	302	47	23	18
	120. Lelesz	1 197	1 171	175	61	50
	121. Szentdomonkos	482	477	63	35	29
Járási összeg:		24 453	24 006	3 541	2 125	1 039
V. Tiszafüredi járás:						
122. Sarud		1 490	1 487	245	20	160
	123. Tiszahalász	?	?	?	?	?
124. Tiszafüred		6 400	660	59	11	35
	125. Tiszaörvény	450	442	70	45	43
126. Tiszaabád-Szalók		3 544	1 522	295	88	142
(Tiszaörs fil.)	127. Tiszaigar	1 350	200	19	10	13
Járási összeg:		13 234	4 311	688	174	393
Megyei összeg:		184 800	164 981	20 618	12 235	8 034

E részletes adatfelsorolás után vizsgáljuk meg járásonként a 6—12 éves katolikus gyerekek beiskolázásának mértékét 1852-ben:

Járás	Összes lakosság	Kat lakosság %	K a t. 6—12 évesek	gy e r m e k e k Iskolába járók télen %	nyáron %
I. Egri járás	62 255	57 285 92%	6 552	3 732 57%	2 770 42%
II. Gyöngyösi járás	55 207	52 173 94%	6 015	3 099 51%	2 344 38%
III. Hevesi járás	29 651	27 206 91%	3 822	2 105 55%	1 489 39%
IV. Pétervárái járás	24 453	24 006 98%	3 541	2 125 60%	1 038 29%
V. Tiszafüredi járás	13 234	4 311 32%	688	174 25%	393 56%
Összesen:	184 800	164 981 89%	20 618	12 235 59%	8 034 38%

Ezek szerint a mintegy 90 százaléban katolikus lakosságú Heves megyében 1852-ben a katolikus gyermekek (6—12 évesek) 59 százaléka látogatta télen és 38 százaléka nyáron az elemi iskolát. Az iskolába-járók arányszáma minden járásban magasabb télen, mint nyáron; egyedül a tiszafüredi járás kivétel, ahol valószínűleg a tágas határú pusztákról nyáron könnyebb volt az iskolabajárás, mint a zord téli hidegekben.

Mit tett a katolikus egyház a falusi elemi iskolák benépesítése érdekében, és miért tette, amit tett? Az egri érsek az egyházlátogatások alkalmával mindig lelkére kötötte a plébánosoknak, hogy győzzék meg a szülőket akár a szószékekről, akár egyéni beszélgetések formájában az iskolabajárás fontosságáról. »Ahol a zsenge ifjúság nevelését és szükséges oktatását elhanyagolják — olvashatjuk Fischer érsek vizitációs jegyzőkönyveiben —, nem lehet a továbbiakban csodálkozni azon, hogy a legsúlyosabb bűnök idővel mind erősebbek lesznek a serdültekben. Sem a mezei munkák, sem a munkahiány nem adhatnak törvényes ürügyet a szülőknek arra, hogy vonakodjanak kicsinyeiket az iskolába küldeni. Ugyanis a szülők legfőbb kötelessége, hogy gyermekeiket keresztényi módon és a hit és erkölcs szabályaiban taníttassák.«

A katolikus egyház azért tartotta szükségesnek a falusi elemi iskolákban folyó oktató-nevelő munkát, hogy a gyerekek az egyház hasznos tagjaivá nőjenek fel (ut in fructuosa Ecclesiae membra excrescant). Az egyház a katolikus szellemben történő nevelést biztosító beiskolázás érdekében a legszigorúbb büntetés kilátásba helyezésétől sem riadt vissza, — bár e súlyos büntető szankciók sem tudták leküzdeni a megrogzított iskolakerülést —, »mert az e részben hozott szép intézetek végre nem hajtatnak s a sok ezer gát és akadály miatt nem is hajthatnak«. [76].

Az egyház megpróbálkozott a plébánosi ráhatáson kívül igénybe venni a földesuraság (úriszék) és a megyei magistratuális szervek segítségét is azokkal a szülőkkel szemben, akik az ismételt felszólításnak sem tettek eleget, de mindhiába! Fischer érsek 1810-ben attól sem riadt vissza saját birtokán, Baktán, hogy feljelentést kérjen azokról a szülőkről, akik elhanyagolják gyermekeik iskolába küldését, hogy először testi büntetéssel való megfenyegetéssel, s ha ez sem használna, »meg-

érdemelt« veréssel kötelezzék őket gyermekeik taníttatására. S ha a szülőket a testi büntetés sem változtatja meg, akkor mint »megrögzött bűnösöket« kivethetik, elűzhetik és kibecsülthetik helyükből (velut scandalosi eliminari, loco pelli et prorsus exaestimari possint).

Az egri érsek természetesen nem azért fenyegetőzött ilyen szigorú büntetések foganatosításával, mintha a falusi gyermekekből mind mennyi kiművelt emberfőt akart volna képeztetni, hanem azért, mert a hitoktatással, a feudális vallásosságra neveléssel a nép fékentartását igyekezett hűségesen szolgálni. Célja az volt csupán, hogy a nép fiai megtanulják az alázatos keresztény kötelesség teljesítését, a földesuraknak és az állami felsőbbbségnek kijáró engedelmességet. A katolikus neveléspolitikának ezt a célkitűzését leplezetlenül leírja Szilasy János szombathelyi pap »A nevelés tudománya« c. 1827-ben megjelent munkájában. A »kézi munkás« neveltetéséről így vélekedik: »Reájok nézve elegendő az elmét úgy kimívelni, hogy jó természetes ésszel bírjanak; a mi pedig a tudományos esmereteket illeti; elegendő nekik azon tárgyakban jártasaknak lenni, melyeket mi az első rendbe helyeztetünk; úgymint a hit s erkölcs tudományban, a helyes olvasásban, a tiszta írásban és a számvetés közönségesebb nemeiben. Végezetre az erkölcsi tulajdonokat tekintvén: ezekre nézve azon kell lenni, hogy a nevendék kisdedségétől fogva megszokja a munkásságot, a *kevéssel megelégedést, az előljárók eránt szükséges engedelmeskedést, a köteles szolgálatnak szíves végzését, az isteni gondviselésben helyheztetett bizodalmat, a különbféle sanyarúságoknak békés eltűrését...*« [77].

Ezek a szempontok vezették az egri érseket akkor is, amikor a megye déli részének tanyavilága igen elmaradott iskolaügyi viszonyainak megjavítása érdekében bizonyos kezdő lépéseket tettek. A hevesi járásban Erdőtelke fiókegyházaiban, Hanyin, Felsőtelken és Tenken sem iskolamester, sem iskola nem volt még 1819-ben. Fischer István érsek egyházlátogatása során elrendelte, hogy az erdőtelki iskolamester járjon ki hetenként legalább egyszer ezekbe a prédiумokba, a gyermekeket valamelyik házba gyűjtse össze és szorgalmasan oktassa őket a katolikus hit- és erkölcstan fejezeteire (in fidei Catholicae morumque capitibus diligenter instituat). Miért hozott ilyen intézkedést az egri érsek? Erre vonatkozólag világos feleletet ad a vizita: »Nehogy ennek a plébániának a fiókegyházaiban lakó hívek gyermekei a kellő oktatás hiányában a hit és a helyes erkölcs alapelveinek jóvátehetetlen nem ismerésében és tudatlanságában nőjenek fel.«

Heves mezőváros fiókegyházaiban ugyancsak hiába keresünk iskolamestert vagy iskolát 1819-ben. A császiak a hevesi iskolába járogattak, az átányiakat pedig a szülők oktattgatták. Fischer érsek olyan értelmű utasítást adott az egyházlátogatás alkalmával, hogy a hevesi plébános vagy a káplán vagy az iskolamester legalább kéthetenként járjon át Átányba és tanítsa vallástanra a gyerekeket. hogy így megerősítsék őket a katolikus hittől való elszakadás veszélye ellen (contra periculum defectionis praemuniant). A kömlői iskolamesternek az érseki utasítás értelmében a szárazbői pusztára kellett minden héten egy alkalommal átjárnia, hogy ott két-három órán keresztül tanítsa

a gyermekeket a hit elemeire. A plébánosnak pedig kéthetenként kellett e pusztai gyermekek hittantanításával foglalatoskodnia, hogy — az érsek szavai szerint — gondoskodás történjék keresztény nevelésükről és lelki előmenetelükről (*Christiana educatio et spiritualis profectus*).

Valóban, senki nem vetheti az egri püspökök, illetőleg érsek székére, hogy nem igyekeztek gondoskodni a falusi gyermekek vallásos szellemben történő neveléséről és »lelki előmeneteléről«. *Christiana educatio et spiritualis profectus*! Ebben jelölhetnénk meg röviden falusi iskolapolitikájuk célját. Ugyanakkor, amikor szorgalmazták falun a beiskolázást a vallás-erkölcsi oktatás érdekében, a XIX. század első felében is mereven elzárkóztak az elől, hogy a katolikus gyermekek a protestáns elemi iskolákat látogassák.

De a megyei katolikus elemi iskolákban az egyoldalúan vallásos nevelés következtében »a kiműveltség a köznépnél alig haladt csak egy tapodnyit is«. [78]. Magda Pál megállapításai teljes mértékben vonatkoznak megyénk falusi iskoláira is: »Egyébiránt igen kevés falusi iskolában (általában minden hitüeknél) vitetik a paraszt ifjúság a világos gondolkodásban és hasznos eszmérekben tovább, mint 100 esztendővel ez előtt... így sok milliom embernek nemesebb s jobb része a Hazára nézve is haszonvehetetlenül elvész, valamint a fű a vakondok túrások alatt...« [79].

S e miatt — úgy hisszük — aligha lehet a feudális terhek súlya alatt már-már összeroskadó, elesett, nyomorult pórnépet hibáztatni, amelynek sem anyagi ereje, sem szabad ideje nem volt ahhoz, hogy a kiváltságos, gazdag egyháztól és kegyúrtól reáharított iskolafenntartó és tanítóeltartó kötelezettségének eleget tudott volna tenni, vagy hogy a közműveltség magasabb ormaira tudott volna felkapaszkodni. A dolgozó nép fiainak neveléséről a XVIII. század vége óta szőtt sok szép hazai tervből a XIX. század közepéig vajmi kevés valósult meg.

Az 1848-as forradalmi év kipattantotta a régóta lappangó iskolai reformtörekvéseket. Az 1848 július 20—24-én Pesten tartott első magyar egyetemes tanügyi kongresszus a népiskolaügyre vonatkozóan is számos olyan javaslatot szerkesztett meg elismerést érdemlő haladó szellemben, amelyek messze előremutattak [80]. De az 1848/49-es dicső szabadságharcunk elbukott, így aztán 1945 előtti közoktatásunk alapjait egy, a nemzetet gyarmati sorban tartó idegen kormányzati rendszer vetette meg, az újabb Habsburg-abszolutizmus.

J E G Y Z E T E K

- [1] Heves és Külső Szolnokmegyei tankerület népoktatási viszonyainak hivatalos adatokon és kutatásokon alapuló statisztikai áttekintése az 1872 3-diki tanévre a Tettes megyei iskolatanács t. cz. tagjai és a népoktatás barátai számára összeállította a kettős megyei tankerület m. k. I-ső felügyelője (D. montedegói Albert Ferenc).
- [2] U. o.
- [3] Szederkényi Nándor: Heves vármegye története, IV. köt. Eger, 1893, 458. l., Montedegói Albert: Heves és Külső Szolnok törvényesen egyesült vármegyéknek leírása, Eger, 1868, 2. l.

- [4] Soós Imre: Heves megye benépesülése a török hódoltság után, Heves megyei füzetek, 3. sz. Eger, 1955, 7—8. l.
- [5] U. o. 12. l.
- [6] U. o. 29. l.
- [7] Iványi Emma: A Habsburg-állam és a katolikus klérus a parasztság viszonylagos vallásszabadsága ellen, Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790, Bp, 1952, 77—82. l., Ravasz János: A magyarországi köznevelés vázlatos története a XVIII. század első felében (1711—1760), Pedagógiai Szemle, IV. évf. 1954 nov.—dec. sz. 583—586. l., A Magyarország története című egyetemi tankönyv első kötete második felében (I 2.) Ember Győző és Wellmann Imrénék a művelődési viszonyokról írt részei.
- [8] Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában, Bp, 1888. I. köt. 282. l., Szántó Imre: Eger püspöki város úrbéri és felszabadulási pere a XVIII. században, Heves megyei füzetek, 1. sz. Eger, 1954, 9—12. l., Soós, Heves megye benépesülése 26—27. l., Szederkényi, Heves vármegye története, IV. köt. 192. sköv. l.
- [9] U. o.
- [10] Maskovits Mihály: A falusi iskola-mesteri hivatalra készítendőek számára az egri anya-megyében alapított intézetnek rövid előadása, Eger, 1834, 20—21. l.
- [11] Wellmann Imre: A parasztság helyzete az 1767. évi úrbérrendezés előtt, Századok, 1955, 4—5. sz. 580. l.
- [12] Horárik János harca a hierarchia és az egyház ellen az 1841—1845 években, Bp, 1956, 82. l.
- [13] Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, Bp, 1899, I. köt. V. l., ennek alapján ismertető kivonat: Waldapfel János: A magyarországi közoktatás története, Budapesti Szemle, 1900. A Ratio utáni korszakra: Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei, 1777—1848, I—II. köt. Bécs, 1927. Fináczyt több ponton módosítja Csóka J. Lajos: A Ratio Educationis korszaka, Domanovszky Sándor (szerk.): Magyar művelődéstörténet, IV. köt. Bp, 1941., Egyes területek viszonyaira: Vecsey Lajos: A zalai népnevelés Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében Történetírás, I. évf. 1937., Hermann Egyed: Népoktatás a veszprémi egyházmegyében a XIX. század elején. Regnum, 1942/43, 399—422. l., Kiss Áron: A magyar népiskolai tanítás története, Bp, 1881., A magyarországi közoktatásügy első állami kódexének egykorú kiadása: Ratio Educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas Bécs. 1777; a latin szöveg új kiadása: Marczali Henrik—Angyal Dávid—Mika Sándor: Enchiridion, A magyar történelem kútfőinek kézikönyve, Bp, 1902., magyar fordítása: Friml Aladár: Az 1777-i Ratio Educationis Bp, 1913, Pedagógiai Könyvtár, 1.
- [14] Egri érseki lt. Visitatio Canonica Diocesis Agr. Com. Heves et Exter. Szolnok Jazygiae Cumaniae 1767.
- [15] Szederkényi, Heves vármegye története, IV. köt. 198—199. l.
- [16] Statuta Diocesis Agriensis primum quidem per Excellentissimum, Illustrissimum ac Reverendissimum Dominum Franciscum e comitibus Barkóczy de Szala, Agriae, 1767, 67. l.
- [17] Fináczy, A magyarországi közoktatás története 240—241. l.
- [18] U. o.
- [19] Statuta Diocesis Agriensis 42. l.
- [20] Fináczy, A magyarországi közoktatás története 240. l.
- [21] A Magyarország története című egyetemi tankönyv I/2. Wellmann Imrénék a Ratioval foglalkozó megállapításai.
- [22] Nichtweiss, Johannes: A második jobbágyság és a kapitalizmus fejlődésének úgynevezett porosz útja Kelet-Németország mezőgazdaságában A M. Tud. Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője, V. évf. 1—6. sz. 1954. jan.—jún. Kézirat gyanánt, 130. l., Szántó Imre: Parasztmozgalmak Heves és Külső-Szolnok megyében 1790—1795, Heves megyei füzetek, 4. sz. Eger, 1955.

- [23] H. Balázs Éva: A parasztság helyzete és mozgalmai (1780—1787), Századok, 1954. 4. sz. 549. l., Országos Levéltár Helytartótanácsi lt. Departamentum Dimensionale, Heves.
- [24] Egri Állami Levéltár Urbérrendezés iratai és az 1828. évi összeírás.
- [25] Wellmann, A parasztság helyzete 575. l., Szántó Imre: A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdetei, Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Bp, 1952. 282—298. l.
- [26] Szántó, Parasztmozgalmak Heves és Külső-Szolnok megyében 1790—1795, Eger, 1955. Szántó Imre: Parasztmozgalmak Heves és Külső-Szolnok megyében a XIX. század első felében, Az Egri Állami Pedagógiai Főiskola Évkönyve, I. Eger, 1955.
- [27] Kató István: A magyar jakobinusmozgalom, M. Történelmi Társulat, Bp, 1951. A történettudomány kérdései, 10. sz. 15. l.
- [28] Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai, Bp, 1926, 808—851. l., Kornis, A magyar művelődés eszményei I. köt. 244. sköv. l.
- [29] Domanovszky Sándor: József nádor iratai, Bp, 1925, I. köt. 405—446. l.
- [30] Az 1806-ban kiadott második Rattora: Fináczy Ernő: A magyarországi középiskolák multja és jelene, Bp, 1896. Kornis A magyar művelődés eszményei, I. köt. 240. sköv. l., A szöveg egykorú kiadása: Ratio Educationis Publicae totiusque Rei Literariae per regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas, Buda, 1806.
- [31] Egri érseki lt. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek (Visitatio Canonica) 1810—1819, Visitatio Canonica az iskolákról, Iskolák és tanítói állomások összeírása 1852-ből.
- [32] Szilasy János: A nevelés tudománya, Buda, 1827, II. köt. 316. l.
- [33] Majer István: Népneveléstan Buda, 1844, 1—2. l.
- [34] Szilasy A nevelés tudománya II. köt. 317. l. „...Erudientur... in off'ciis, quae debent suo Principi Magistratibus et Heris, constitutionique Patriae, unde suam habent felicitatem, fortunarumque securitatem...” (Ratio Educationis, Buda, 1806, 10. l.)
- [35] Edvi Illés Pál: Még valami a népiskolákról, Tudományos Gyűjtemény, 1833. XI. köt. 59. l.
- [36] Egri érseki lt. Visitatio Canonica, Bocs, 1811.
- [37] Benkóczy Emil: Pyrker első magyar tanítóképzője, Eger, 1928, 28. l. Idézi Maskovits Mihály „A falusi iskola-mesteri hivatalra készítendőek számára az egri anya-megyében alapított intézetnek rövid előadása” c. munkájából.
- [38] Zsoldos Ignác: Nevelésünk hiányai, Buda, 1836, 40—41. l.
- [39] Szakál János: A magyar tanítóképzés története. Bp, 1934, 18. l.
- [40] Majer, Népneveléstan 2. l.
- [41] Baranyából. G-es: Rövid észrevételek a falusi nevelésről, Tudományos Gyűjtemény, 1832, II. köt. 96—97. l.
- [42] U. o. 98. l.
- [43] Zsoldos, Nevelésünk hiányai 39. l.
- [44] Maskovits, A falusi iskola-mesteri hivatalra készítendőek számára 21. l.
- [45] Benkóczy, Pyrker első magyar tanítóképzője 21. sköv. l., Szakál, A magyar tanítóképzés története 35—36 l.
- [46] Majer, Népneveléstan, 5. l.
- [47] Id. Benkóczy, Pyrker első magyar tanítóképzője 18—19 l.
- [48] Edvi Illés, Még valami a népiskolákról 59—60. l.
- [49] Ratio Educationis, Buda, 1806, 10—11. l. „... Si tamen Magister unus et sibi suoque officio relictus impar oneri esse videatur; seu quod ipse viribus sensim deficiat, aut aetate quoque sit provector, seu quod nimia discentium et insolens frequentia laborem augere pergat, addetur in adiutorium socius sub nomine Praeceptoris.”
- [50] Egri Állami Levéltár Közgyűlési jegyzőkönyv, 1845, 2456—58. l.

- [51] Zsoldos, Nevelésünk hiányai 43—44. l.
- [52] Egri érseki lt. Visitatio Canonica, Aranyos, 1811.
- [53] Egri érseki lt. Visitatio Canonica, Tarnaszentmiklós, Tiszanána, 1819.
- [54] Zsoldos, Nevelésünk hiányai 43—44. l.
- [55] Edvi Illés, Még valami a népiskolákról 60. l.
- [56] Nyomtatásban megjelent nevelési tárgyú könyvek: Szilasy János: Nevelés tudománya. I—II. köt. Buda, 1827.. Beke Kristóf: Kézi könyve a falusi iskolamesterek számára, Buda, 1828.. Edvi Illés Pál: Első oktatásra szolgáló kézikönyve, Buda, 1837., Kunoss Endre: Alapvonások a nevelés köréből, Pest, 1833., Vargha István: Mi kell a magyarnak? I-ször Nevelés, Kassa 1834., Lesnyánszky András: Didaktika és Methodika, Nagyvárad, 1832., K's Pál: Tanítás módja a városi és falusi iskolamesterek számára. Buda, 1830.. Vargha János: Vezérkönyv az elemi nevelés és tanításra, Buda, 1837., U. a.: Neveléstan, Kecskemét, 1844.
- [57] Baranyából. G-es, Tudományos Gyűjtemény, 1832, II. köt. 95—96. l.
- [58] Szilasy, Nevelés tudománya II. köt. Id. Ratio Educatio, Buda, 1806 12. l. „Licebit etiam pro re natura scholam duas in classes partiri ita, ut pueri paulum adultiores horis duntaxat matutinis; iuniores autem, qui per aetatem nondum possunt esse parentibus auxilio, post meridiem, aestivo praesertim tempore. erudiantur.”
- [59] Edvi Illés. Első oktatásra szolgáló kézikönyve, Buda, 1837, XXIII. l.
- [60] Ratio Educationis. Buda, 1808, 10. l. „Erudiantur autem omnes discipuli in Vernaculis Pagorum et minorum oppidorum scholis: a) in noscendis Literis, connectendis syllabis, legendisque libris tam typo excusis, quam manu exaratis, b) in arte recte nitideque scribendi, c) in principiis Arithmeticae ad commercia rustica et similes eius usus adplicatis d) in officiis, quae debent suo Principi, Magistratibus et Heris, Constitutionique Patriae...”
- [61] Zsoldos, Nevelésünk hiányai 60. l.
- [62] Csató Pál: Az elementaris Oktatásnak nevelésbeli principiumjai, Tudományos Gyűjtemény, 1830, I. köt. 25—26. l.
- [63] Baranyából. G-es, Tudományos Gyűjtemény. 1832, II. köt. 105. l.
- [64] Egri Állami Levéltár, Közgy. jkv. 1832, 1093. l., Közig. iratok, 1832, Nr. 449.
- [64a] Egri érseki lt. Iskolák és tanítói állomások összeírása 1852-ből, Eger.
- [65] Edvi Illés, Első oktatásra szolgáló kézikönyve XXXII. l.
- [66] U. o. 116—117. l.
- [67] U. o. 177. l.
- [68] U. o. 90. l.
- [69] U. o. 577—78. l.
- [70] Idézi: Benkóczy, Pyrker első magyar tanítóképzője 20. l.
- [71] Lovász Imre: Értekezés a tanuló gyermekekre nézve gyakoroltatni szokott testi fenyítékről philosophusi és orvosi szempontból tekintve, Pest, 1836. Ismerteti: Barra Miklós, Figyelmező, 1838, 435—39. l.
- [72] Zsoldos, Nevelésünk hiányai 58—59. l.
- [73] Heves és Külső Szolnokmegyei tankerület népoktatási viszonyainak... statisztikai áttekintése az 1872/73-diki tanévre.
- [74] Magda Pál: Magyar Országnak és a határ őrző katonaság vidékének leg újabb statisztikai és geográfiai leírása, Pest, 1819, 110—111. l., Idézi: Tóth Dezső: A hevesnagykunsági református egyházmegye multja, é. n. I. köt. 222. l.
- [75] Egri érseki lt. Iskolák és tanítói állomások összeírása 1852-ből.
- [76] Zsoldos, Nevelésünk hiányai, 55. l.
- [77] Szilasy. A nevelés tudománya, II. köt. 345—46. l.
- [78] Baranyából. G-es Tudományos Gyűjtemény, 1832, II. köt. 92—93. l.
- [79] Magda, Magyar Országnak... leírása 107., 111. l.
- [80] Háda József (közli.): Régi írások, 1848-ban tartott egyetemes tanügyi kongresszus jegyzőkönyve és naplója, Bp, 1913, 12—13. l., Kornis, A magyar művelődés eszményei, II. köt. 582—596. l.